

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
СЕРІЯ: УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ
За редакцією Л. Білецького
Ч. 5

ЮРІЙ ШЕРЕХ

ВСЕВОЛОД ГАНЦОВ
ОЛЕНА КУРИЛО



Вінніпег

1954

Накладом Українського Народнього Дому в Торонті

СПИСОК ВИДАНЬ

СЕРІЇ: УКРАЇНСЬКІ ВЧЕННЯ:

1. Леонід Білецький: Дмитро Дорошенко. Вінніпег 1949.
Ціна \$0.50.
2. Леонід Білецький: Омелян Огоновський. Вінніпег 1950.
Ціна \$0.60.
3. Юрій Шерех: Кость Михальчук. Вінніпег 1952. Ціна \$0.50.
4. П. Ковалів. Василь Сімович. Вінніпег 1953. Ціна \$0.50.

УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ
Ч. 5

Бібліотека Читальни "Просвіта"
Вінніпег, Ман. Канада
Ч. 1045
"Prosvita" Reading Ass'n, Winnipeg, Manitoba

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES

SERIES: UKRAINIAN SCHOLARS

Editor: L. Bilečkyj

No. 5

G. Y. SERECH

VSEVOLOD HANCOV

OLENA KURILO

Winnipeg

1954

Published by Ukrainian People's Home in Toronto

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
СЕРІЯ: УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ
За редакцією Л. Білецького
Ч. 5

ЮРІЙ ШЕРЕХ

ВСЕВОЛОД ГАНЦОВ
ОЛЕНА КУРИЛО

diasporiana.org.ua



Дар Читальні
„ПРОСВІТА”
Вінніпер, Канада

Вінніпер

1954

Накладом Українського Народнього Дому в Торонті

На цім місці Президія УВАН у Канаді і редактор особисто складають глибоку подяку Зарядові Українського Народнього Дому в Торонті., за ту глибоку увагу до української культури й науки і за ту жертву, за допомогою якої УВАН змогла цю працю надрукувати.

Printed by
Trident Press Limited
Winnipeg, Man.
1 9 5 4

ВІД АВТОРА

Українське мовознавство може пишатися багатьма справами блискучими постатями. Після блискучого троезір'я 19 сторіччя — Олександра Потебні, Костя Михальчука, Павла Житецького другий гребінь піднесення знаменували двадцять роки нашого сторіччя, коли працювали В. Ганцов, О. Курило, П. Бузук, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Сулима, І. Зілінський, В. Сімович... Вагу цих мовознавців оцінив, між іншим, і советський режим: усі ці мовознавці, що були в сфері засягу режиму, були знищені, докладено всіх зусиль, щоб знищити їхні твори, замовчати відкриті ними.

З погляду розвитку науки так само, як з погляду переможності української культури обов'язком мовознавців нашого покоління є нагадати про життя й діяльність передчасно зліквідованих. За скромний початок хотілося б уважати цю брошуру про Всеволода Ганцова й Олену Курило.

Хоч діяльність обох належить до розмірно недавнього часу, але в хуртовині подій на Україні загубилася більшість документів доби і загинула більшість живих свідків. Джерела, що може зберігаються в ССРСР, неприступні дослідникам. В таких умовах довелося звертатися з проською поділитися спогадами або матеріялами до ряду осіб. Я дозволю собі тут особливо подякувати за спогади, писані або усні, або за допомогу в розшукуванні матеріялів проф. І. Борщаківі, д-рові Н. Гірнякові, п. Б. Кравцеву, проф. А. Мазонові, проф. О. Оглоблинові, д-рові Т. Олесюкові, п. М. Струтинській, проф. М. Фасмерові, проф. Р. Яковсонові і п. С. Янів. Без охочої допомоги цих осіб і так скупий біографічний матеріял був би ще скупіший.

1.

ВСЕВОЛОД ГАНЦОВ

1. ГАНЦОВ І АКАДЕМІЧНИЙ СЛОВНИК.

Одним з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-их років був у царині мовознавства так званий Академічний словник, що його повною назвою було **Російсько-український словник** Української Академії Наук. Як і майже всі культурні заходи, пороблені в ті бурхливі роки, він лишився недовершеним: вийшли томи I (А—Ж), II (З—Н, у трьох випусках) і III (О—П, у двох випусках). Четвертий том, готовий до друку, не побачив світу в зв'язку з розгромом Академії Наук на початку 30-х років.

Вимоги дня й політика советської влади до певної міри позначилися й на виданих трьох томах. Насамперед, вони надали словникові його російсько-українського характеру, що зовсім не відповідав величезному матеріялові, повизбируваному з українських джерел. Сама редакція писала, що “попереду випадало б зредагувати українсько-російський словник, а вже тоді братися за російсько-український”¹). Але це був початок українізації, багато людей переходили від російської мови до менше звичної української, — і треба було дати їм змогу перекладати з російської мови на українську. Потреби ці наглили, і тому перший том словника вийшов без належної повноти матеріялу. Далі перший запал прохолов, у Державному видавництві України, що взялось видавати словник, не вистачило нібито грошей на це, друкування дальших томів зволікалося, йшло безконечно мляво. Це, правда, дало змогу радикально поліпшити якість другого та третього тому супроти першого, але затягло темпи всього видання і кінець-кінцем спричинилося до того, що останній том так і не дістався на полиці тих, хто його потребував.

Змушені обставинами давати російсько-український словник, працівники Академії все таки фактично поширили своє завдання. Вони не тільки впровадили багатющий фразе-

ологічний матеріал і ілюстрації з українських текстів — в обсягу, не знаному перед тим ні після того в українському словництві, — вони надали словникові також характеру синонімічного словника. Проти російського слова вони подавали спершу його прямий український відповідник, а далі більш-менш повно українську синоніміку цього відповідника. Фактично вони дали, особливо в другому й третьому томі, український синонімічно-фразеологічний словник, тільки що впровідне слово було російське. Тому скарги на те, що українські мовознавці не створили синонімічного словника, не зовсім слушні. Він тільки не доведений до кінця, — але не з їх вини. Є. Тимченко в своєму огляді “Языкознание” (“Україна” 1928, 3, ст. 129) не без слушности писав, що академічний “словник у своїй істоті залишається українсько-російським, тільки слова в нім у зворотнім порядку”.

Офіційними головними редакторами Академічного словника були А. Кримський і С. Єфремов. Нема потреби применшувати їх заслуги. Але в колективних працях часто буває так, що якась одна особа стає душею підприємства, вибивається на фактичного керівника. Техніка праці в Академічному словнику була така, що головний редактор доставав на перевірку, виправлення і апробацію вже готові аркуші; ці аркуші складалися колективом співробітників Комісії складання словника живої української мови, а керівником цієї Комісії скоро зробився Всеволод Михайлович Ганцов. Він був запрошений до цієї комісії ухвалою засідання Історично-філологічного відділу Академії Наук з 20 лютого 1919 року одночасно з Г. Голоскевичем і слідом за А. Ніковським і М. Грінченко. В комісії він був наймолодший. Ніковському було 33 роки, Грінченко 55, Голоскевичеві 34. Ганцову було в той час всього 26 років (він народився 25 листопада 1892 року). Не зважаючи на це, він незабаром — з 26 травня 1920 року, після виїзду Ніковського за кордон, став керівником комісії²²). Позначилося тут, очевидно, не тільки те, що він був дуже енергійним, а і те, що він був єдиним у комісії, хто мав досконалу закінчену освіту й кваліфікацію з слов'янської філології і систематично працював на цьому полі.

Від цього часу до самого його усунення від наукової і громадської праці в зв'язку з його арештом у справі Союзу Визволення України в кінці двадцятих років Ганцов був формальним керівником і фактичним *spiritus movens* Академічного словника. Тут не місце аналізувати цей словник докладно; але досить прочитати кілька сторінок його, щоб побачити, що в ньому проявлялися, часом змагавшись, дві тенденції — одна народницька, наставлена на ідеалізацію всього етнографічно-селянського, друга — більш інтелігентська, почасти європеїзаторська. Головним носієм другої, хоч і без розриву з першою, був за всіма ознаками саме Ганцов. Але і самого факту, що він віддав десяток років свого життя праці над Академічним словником і надав цьому досі не перевершеному виданню **свого духа печать**, досить для того, щоб записати ім'я Ганцова золотими літерами на таблиці визначних діячів української культури. Не можна бо перецінити роль нормативного синонімічного словника в закріпленні кожної літературної мови. Такий словник — це рамки літературної мови даного часу і старт її дальшого розвитку.

Не цурався Ганцов і другої ділянки мовознавчої праці, де теж гостро стояла потреба встановити й запровадити норми. Мова йде про вироблення і обговорення українського правопису. Ганцов брав активну участь у працях Харківської правописної комісії, йому належав розділ про правопис незмінних слів у проекті українського правопису, виданому 1926 р. Однак тут він відіграв меншу роль, і його вагу тут не можна порівняти з значенням праці Олекси Синяньського.

2. НАУКОВА ПРОДУКЦІЯ І ОБСТАВИНИ ЖИТТЯ.

Визначне місце в списку діячів української культури було б забезпечене Ганцову, якби він тільки працював над Академічним словником. Але він спромігся також сказати вирішальне слово в українській діалектології і в складному питанні генези української мови, дарма що опрацюванню цих проблем він зміг через обставини свого життя присвятити ледве яких п'ять років. Ганцов не написав ґрубих томів, кіль-

кість його праць теж незначна, але його голос, коли вчений забирав його, звучав упевнено і обгрунтовано і мусів бути визнаний і прийнятий і на Україні, навіть такими старшими його колегами, як І. Зілинський³), і поза Україною, де Ганцов здобув собі авторитет через виступи в німецькій науковій пресі і через особисті подорожі й контакти (див. далі).

Ось цей список його праць у хронологічному порядку їх появи в друку, і далі я буду цитувати їх за номерами в цьому списку⁴):

1. Українська мова. Календар Благодійного товариства за 1917 р., ст. 115—119*.

2. Рецензія на “Основи науки про мову українську” Іл. Свенціцького. Вільна українська школа, 1918-19 шкільний рік, ч. 3, ст. 189—194.

3. Рецензія на “Курс украинского языка” І. Огієнка. Книгар, 21 (Травень 1919 р.), ст. 1400—1406*.

4. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук, II—III. Київ 1923, ст. 116—144.

5. Діалектологічна класифікація українських говорів. Там же, IV. Київ 1924, ст. 80—144 і окремо.

6. Рецензія на “Коротка історія української мови” П. Бузука. Там же, V. Київ 1925, ст. 252—267.

7. Рецензія на “Очерки истории русского языка” Н. Дурново. “Україна” 1925, 1—2, ст. 185—190.

8. Чергові завдання української діалектології. Записки Етнографічного товариства, I. Київ 1925, ст. 37—41.

9. Проблеми нашої літературної мови. Життя й революція 1925, ч. 10, ст. 61—65 і ч. 12, ст. 111*.

10. Пленум Правописної комісії в Харкові. “Україна” 1925, ч. 6, ст. 173—175.

11. Розділ “Правопис незмінної частини слова” в “Український правопис. Проект”. Харків 1926.

12. Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer

Mundarten. Zeitschrift für slavische Philologie II, 1925, Ss. 213—235, III, 1926, Ss. 202—217.

13. До історії звуків в українській мові. I. Укр. **зійти, підіймати, розірвати**. Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, VII—VIII. Київ 1926, ст. 74—85.

14. Рецензія “Новий славістичний орган: Zeitschrift für slavische Philologie 1924-25”. Там же, ст. 553—557.

15. Особенности языка Радзивилловского (Кенигсбергского) списка летописи. Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук, XXXII, 1927, ст. 177—242 і окремо.

16. Діалектні межі на Чернігівщині. Збірник “Чернігів і Північне Лівобережжя” під ред. М. Грушевського. Київ 1928, ст. 262—280.

Вгляд у цей список дає змогу зробити деякі цікаві спостереження. Якщо виключити з розгляду (10) і (14) як чисто інформативні нотатки, а (11) як працю в рамках діяльності Правописної комісії, то решта праць Ганцова виразно поділиться на дві групи. Більшу групу становитимуть праці з історичної діалектології, де Ганцов, уважно вивчаючи особливості сучасних говірок, застосовує зразу ж таки здобутий матеріал і висновки до історії української мови, зокрема до питань її генези (4, 5, 8, 12, 13, 16), або переглядає висунені іншими історичні концепції знову ж таки в світлі даних діалектології (2, 3, 6, 7). Ця група — це основна частина, основний масив праць Ганцова, і вже це вказує, що тут були зосереджені його наукові інтереси. Друга група праць нечисленна. Вона охоплює виступи на теми літературної мови й шляхів її розвитку (1, 9). Ці статті не мають суто наукового характеру, це та галузь, де мовознавство межує з практичною мовною політикою, а вчений виступає водночас безпосередньо як громадянин. Якогось нового слова тут Ганцов не сказав, але ці його висловлювання мають загально-історичний інтерес. Нарешті осторонь стоїть (15), єдиний у Ганцова монографічний опис старої пам'ятки; але це в суті речі його учнівська праця — дипломна робота на тему, запропоновану вчителем молодого Ганцова — Шахматовим, що через

обставини тих років чекала на друк коло десятих років (написана 1916 р.).

На виборі наукових тем і проблематики позначилися в Ганцова біографічні моменти. Його дитинство й почасті молодість зв'язані з Чернігівщиною. Він народився в Чернігові і вчився спершу в чернігівській гімназії. Після перебування в Києві, де він учився у колеґії Павла Галагана, і в Петрограді, де він студіював в університеті під керівництвом А. Шахматова, Л. Щерби, Я. Бодуена де Куртене і М. Фасмера⁵), він на перші відомості про революційно-національний рух на Україні 1917 р. повертається до Чернігівщини, де викладає українську мову й літературу вчителям спершу в Козельці, а потім — після короткого перебування з такими ж викладами в Херсоні, — в Ніжені. В цей час Ганцов був членом партії Українських соціалістів-федералістів⁶). О. Оглоблин (лист до мене з 27. 12. 1952) припускає, що в Козельці Ганцов був комісаром Центральної Ради; однак цього не згадується в обвинуваченні членів СВУ. За згадкою Оглоблина, спертою на лист Д. Айналова до К. Широцького, зберіганий в архіві Оглоблина, Ганцов був організатором Козелецького українського літературно-артистичного товариства ім. Заньковецької.

Ці роки разом з іще молодечими враженнями дають Ганцову глибоке знання говірок південної Чернігівщини. Його праця "Описание говора с. Патют Козелецкого уезда Черниговской губернии", ухвалена до друку 1916 р. в "Сборник Отделения русского языка и словесности" Російської Академії Наук, так і не побачила світу через те, що революційні події загальмували видання. Рукопис її, можливо, зберігається десь в архівах Ленінграду. Але майже всі його праці з української діалектології мають за вихідний пункт саме говірки південної Чернігівщини. Від 1 жовтня 1918 р. Ганцова прикомандирується до молоді катедри української мови в Київському університеті (це була доба Гетьманату), а далі, як ми вже бачили, майже від заснування Української Академії Наук Ганцов зв'язує своє життя й діяльність з цією інституцією. Праці Ганцова, присвячені проблемам україн-

ської літературної мови, виразно ростуть з його роботи спершу як діяча українізації й викладовця, а потім — керівника словникової комісії.

Впадає в очі ще та обставина, що всі праці Ганцова в царині української історичної діалектології фактично зосереджені в кількох роках — 1922-1925. Після цих років його наукові виступи фактично припинюються. Тільки (16) появилася пізніше, але не знати, коли саме її написано. Від 1926 р. Ганцов фактично замовкає. Видання Академії Наук не приносять вісток і про його доповіді, що з ними він виступав перед тим⁷). Що було причиною цього — переобтяження працею над словником, чи обставини особистого життя, чи може усвідомлення безперспективності культурної праці в советських умовах, що проявилось в його участі в СВУ — якраз від жовтня 1926 р. (Звіт СВУ, 95), — дати відповідь на ці питання нема покищо фактичних даних. В усякому випадку цікаво, що активна творча наукова діяльність Ганцова концентрується в три—п'ять років. Перед тим були учнівські праці, після того — мовчання, а потім загибель.

На 1927—1928 рр. припадають наукові відрядження Ганцова на кордон. Він побував у Берліні, де він систематично відвідував лекції проф. М. Фасмера, в Гамбурзі, в Парижі, Празі й Варшаві (Звіт СВУ, 196, 213). Єфремов свідчить про відвідини Ганцовим Амстердаму. (Звіт СВУ, 176)). Проф. Якобсон поділився зі мною спогадами про зустріч з Ганцовим на філологічному конгресі в Гаазі. Наукові контакти Ганцова на Заході були живі й міцні. Обидва славісти світового імені, Фасмер і Якобсон, згадують про Ганцова дуже позитивно. Фасмер пише в листі до мене з 10 січня 1953 р.: “Я його високо цинив науково і під кінець дуже сприятелювався з ним особисто”. Ганцов, очевидно, плянував посилити контакти з закордоном Української Академії Наук. Так були передбачені виклади Фасмера в Києві, однак з цих проєктів нічого не вийшло. Натомість знайомство Ганцова в Парижі з відомим французьким україністом А. Мартелем привело до приїзду цього останнього в 1927 р. разом з проф. А. Мазоном до Києва (Лист Мазона з 20. 10. 1953).

Крім активної наукової праці й зустрічей з західними науковцями, Ганцов мав доручення від СВУ встановити контакти з українськими політичними діячами на еміграції. Він зустрічався з Д. Дорошенком, В. Прокоповичем, О. Лотоцьким (Звіт СВУ, 176), О. Шульгиним (там же, 331). Л. Чикаленко для інформацій про працю державного центру УНР був спеціально викликаний з Кілю до Берліну (Лист Чикаленка до мене з 26 жовтня 1952 р. — пор. Звіт СВУ, 176).

На процесі Союзу Визволення України Ганцов поведився з гідністю і обвинувачення повністю не визнав. Він був засуджений на 8 років ув'язнення⁸), що їх відбував спершу в ярославському політизоляторі. Після того відомості про нього припиняються.

На жаль, мені не вдалося встановити, з якої родини походив Ганцов і як пройшло його дитинство. Матеріяли СВУ не згадують про його “соціальне походження”. Скільки на процесі залюбки підкреслювано “не-пролетарське” походження підсудних, то брак згадки про це в випадку Ганцова можна вважати за вказівку, що його батько не був ані священником, ані дідичем, ані хоч трохи вищим урядовцем. Фасмер пише у згадуваному листі: “Про його біографію я ніколи не розмовляв з ним... Подеколи він справляв вражентня дещо незграбної людини (*unbeholfen*) і, можливо, був простого походження. Але він був дуже розумний і тактовний, і в поведженні з людьми не помічалось в нього жадних зовнішніх хиб”.

3. НАД ЗБЛЯКЛИМИ ЛІТЕРАМИ.

Першою хронологічно науковою працею Ганцова було (15), написане 1915-16 р. як робота в петербурзькому університеті по класі акад. Шахматова. Як Ганцов сам писав десять років по тому, коли видруковано працю, її варт було б переглянути, але “автор поглинений тепер іншими питаннями й предметами дослідження” (15, 177). Справді, і темою, і методою (15) ґрунтовно різниться від пізніших

праць Ганцова і має характер праці сумлінної, але мало самостійної. Тема праці — аналіза мовних особливостей білоруського тексту 15 сторіччя, не дуже вдячна через те, що досліджуваний текст — копія з старішого оригіналу літопису, до того ж копія, написана химерним правописом, що зраджує наслідування південно-слов'янських зразків. Докопатися до живої мови переписувача, а тим більше оригіналу, в цих обставинах було нелегко, і всі висновки можуть мати тільки гіпотетичний і, що ще важливіше, дуже обмежений характер.

Метода праці Ганцова в цій роботі, природно, вкладається в зразки школи Шахматова. Після традиційної короткої загальної характеристики рукопису і його палеографічних особливостей дослідник починає “знімати” згадані на шарування на живу мову переписувача. Передусім він виявляє південно-слов'янські особливості, потім так звані “явища спільно-руські”, щоб таким чином прийти до “явищ діалектних” і спромогтися висловити припущення про місце, де написано рукопис. Поскільки в рукописі переважають білоруські риси, але є і послідовно додержані деякі російські риси, Ганцов висуває думку, що рукопис був написаний або в Пскові або в Смоленську, себто на білорусько-російській межі. Брак виразних псковізмів схиляє його прийняти кінець-кінцем Смоленськ.

У своїй термінології (“западно-русский памятник” — ст. 180), у надто частому посиленні на статті Шахматова і погодженні з ними, у перебільшенні південно-слов'янського впливу на письмо білоруських і псковських пам'яток (на хибність цього вже тоді слушно вказував Карінський, але Ганцов воліє не йти за ним), у поділі мовних рис тексту на “спільно-руські” й “діалектні” — у всьому цьому виявляється учнівство в Шахматова. Зрештою сама теза про смоленське походження тексту була висунена Шахматовим і вся дисертація є підбудовою цієї гіпотези вчителя. Там, де Шахматов не так часто забирає голос, — в історичній морфології — Ганцов стоїть на позиціях більшої давности, близьких до Соболевського. Наприклад, уся характеристи-

ка відміни іменників у нього — просто “вплив основ” одного типу на інші.

Сама тема, мабуть, уже тоді не надто цікавила Ганцова, бо він не намагається вичерпати свій матеріал, хоч і студіює його ґрунтовно. Майбутнього Ганцова в праці нагадує тільки апеляція до даних діалектології як найвищого мірила в спірних і неясних питаннях. Так і видно, що живі говірки більше промовляють дослідникові, ніж збляклі літери старого тексту (пор. ст. 188, 206, 207, 233 та ін.). Одначе білоруські говірки тоді Ганцов знав тільки з чужих описів, власне тільки з опису Карського й Соболевського, тому й тут він мало дає самостійного.

Кінець-кінцем ця праця Ганцова — поважна, солідна в поводженні з фактами і заслугоує на повне довір'я при будь-яких довідках фактичного характеру. Але на цьому її значення й вичерпується, якихось ширших перспектив вона не відкриває.

4. ВІД КОЗЕЛЕЦЬКИХ ГОВІРОК ДО ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Вихідною точкою наукових праць Ганцова з історичної діалектології було його знання говірок південної Чернігівщини, передусім Козелецького повіту. Він зібрав тут багатий матеріал, зібрав особисто і не в коротких відвідинах, а в многорічних спостереженнях. Але Ганцов особисто досліджував також говірки Чернігівського, Сосницького, Остерського і Ніженського повітів на Чернігівщині, Переяславського на Полтавщині (пор. посилання в 4, 118; 5—89, 96, 98, 101), а від надійних осіб збирав відомості про говірки Борзенського пов. на Чернігівщині, Кролевецького й Путивльського на Курщині, Золотоніського на Полтавщині, Київського тощо.

Так здобутий багатий, свіжий і, головне, надійний матеріал переважно з північного Лівобережжя Ганцов зіставляв з відомим матеріалом записів з Центрального й Західного Полісся, з північної Полтавщини, Канівського повіту

тощо, часто дуже ненадійним і по-дилетантському зафіксованим. Але саме це зіставлення різко підносило критичність щодо чужого матеріалу й дозволяло часто відвіювати в ньому зерно від половини. Тим то Ганцов спромігся дати загальну картину північно-українських говірок, обґрунтувавши їх поділ на три групи — східню — лівобережну, середню (від Дніпра до Горині) і західню (на захід від Горині) і відкинувши виділення Підляшшя в окрему групу (5, 128; 12, II, 231). А дати цю загальну картину було особливо важко, бо “північно-українські говірки ставлять перед недостатньо вишколеним дослідником більші вимоги своїми фонетичними особливостями” (12, II, 228).

Перед Ганцовим були виявлені північно-українські дифтонги і було зроблено багато часткових спостережень щодо їх справжньої природи — головне К. Михальчуком і Я. Розвадовським, але тільки Ганцов, поєднавши їхні міркування з власними спостереженнями, дав, з одного боку, докладну характеристику цих так званих дифтонгів, а з другого, — показав їх роль в системі сучасних північно-українських говірок і в їх історичному розвитку. Тим то цілком слушне твердження польського лінгвіста В. Курашкевича, що “до того часу, коли з’явилися праці Ганцова, наукові відомості про північно-малоруські говірки були загальникові і неточні”, що змінилося рішуче після появи його праць⁹). Головні твердження Ганцова полягали в тому, що т. зв. поліські “дифтонги” не є справжні дифтонги, бо це є суцільні й неподільні фонемі, які в своїй артикуляції поступово пересковзають від початкового звука до кінцевого, будучи довгістю й сприйманням нормальними голосними; вага цих полюсів такого звука може мінятися в мові навіть тієї самої особи, але завжди це звуки одного ряду. Звуки ці бувають тільки під наголосом, при чому експіраторна енергія падає на весь звук, меншаючи на кінець його (отже, наголос має спадний характер, — спостереження, що його потім широко використала О. Курило). У дусі типової термінології Шахматова Ганцов приписує цим звукам напружений характер (4, 119—126). У ненаголошених складах замість цих звуків виступають, по-

за випадками, спричиненими аналогією (закінчення прикметників, префікси) голосні **о, е** (**жу^онка**, але **жонкі** і т. п.).

Ці твердження дали Ганцову змогу, поперше, забракувати як фантастичні записані в етнографічних матеріалах “дифтонги” типу **у^е, у^і**, як також “дифтонги” з наголосом на кінці або між “двома частинами”. Вони дали йому змогу пояснити, чому жадна з українських пам’яток не фіксує “дифтонгічної” вимови голосних: з тієї простої причини, що не існує цієї дифтонгічної вимови, що це в системі мови, а значить і в свідомості мовців — прості звуки (4, 120).

Усі ці твердження тривало ввійшли в науку, і покищо нікому не вдалося їх повалити. Найважливіше заперечення висунув А. Бескровний¹⁰): він виявив дифтонги з висхідним наголосом у п’ятьох селах, що творять український острів серед південно-російських говірок у Землянському повіті Воронізької губернії і що свого часу були засновані, імовірно, вихідцями з Західнього Полісся; пізніше на дифтонги з висхідним наголосом у крайніх північно-західніх українських говірках указав (у згадуваній статті) В. Курашкевич. Але Курило вдалося в статті “До питання про походження північно-українських рефлексів **о** — **ue, we, wy, e**”¹¹) — Ганцов уже не міг тоді писати філологічних статтів - не тільки побільшити відповідний матеріал із старих діалектологічних записів, а і довести, що в усіх цих випадках ідеться про секундарні зміни дифтонгів, спричинені польським впливом, або й про зміни характеру наголосу, спричинені південно-російським впливом, — ті й ті наявні виключно в межових говірках.

Більш спірним видається в Ганцова характеристика історичного розвитку цих “дифтонгів” — або краще назвати їх за М. Долобком — поліфтонгів. Ганцов слушно відкинув традиційний перед тим погляд про розвиток типу **у^о > у^е > у^і > у^і > і**, бо це означало б пересунення основної сили наголосу на кінець поліфтонга, себто зміну спадного наголосу на висхідний, чого не засвідчено ніде в чистих українських говірках. Але його власна схема розвитку поліфтонгів, як він подав її в (4), ледве чи може витримати критику і фак-

тично в своїх дальших працях Ганцов сам її заперечив, хоч і не запропонував іншої. До хибности його схеми в (4) спричинилося, можна думати, хибне і чисто апіорне твердження, ніби “цей процес (розвитку — Ю. Ш.) в дифтонгізованих \bar{o} , \bar{e} сливе на всьому просторі української мовної території в основному своєму напрямку був єдиний” (4, 133) і що відмінність сучасних рефлексів — і (або \hat{i} , \hat{y} , \hat{u}) в південних говірках, поліфтонги в північних — це “не два шляхи процесу, а дві стадії того ж самого процесу” (4, 137).

Якщо брати рефлекси \bar{o} в нових закритих складах, то Ганцов для всіх українських говірок приймає за вихідну стадію $\bar{o} > \hat{u}\bar{o}$, звідки потім в одних говірках \hat{u} , а в інших \hat{u} наслідок пересунення артикуляції вперед $\hat{u}\bar{o} > \hat{u}\bar{e} > \hat{u}\bar{i}$, а з цього останнього знов або в висліді монофтонгізації (\hat{i}^{13}), або в висліді дальшого пересунення артикуляції вперед $\hat{u}\bar{i} > \hat{i}$ (4, 133). Ганцов відкидає спробу Михальчука пояснити появу \hat{i} в південно-українських говірках з системи мови¹³), а йде за Шахматовим у чисто фонетичному поясненні всіх змін, тільки виводить на відміну від Шахматова усі монофтонги не з другої частини “дифтонга”, а з його першої частини (4, 136 і далі). Ця настанова довести за всяку ціну історичну єдність українських говірок проявляється вже в тій фразі, якою починається (4): “Північно-українські говірки... досі заховують у собі багато старовинних рис нашої мови, котрі в інших говірках давно уже зeszли, позамінювавшись новотворами” (4, 116).

Тим часом факти, встановлені саме Ганцовим, підривали цю концепцію генетичної єдності українських говірок, і дослідник змушений уже в цій статті зробити першу поступку, а саме — визнати, що в ненаголошених нових закритих складах розвиток \bar{o} , \bar{e} був відмінний у південних говірках і в північних говірках. У південних говірках \bar{o} переходило в \hat{u} , що потім нефонетично, під впливом \hat{i} в наголошених складах заступалося й собі на \hat{i} (отже, спершу **жінка** — **жунки**, потім **жінка** — **жінки**¹⁴) — до речі данина відкинутим було поглядам Михальчука, хоч і в обмеженні до ненаголошеної

позиції!), тим часом у північних говірках у подібних випадках **о** взагалі не змінювався¹⁵). З цього висновок, що північні говірки раніше від південних утратили довготу голосних не під наголосом (4, 142).

В дійсності однак вже це спостереження кликало до далеко радикальніших висновків, — до перегляду питання про генезу української мови, а почасти й східнослов'янських мов взагалі. І поступово Ганцов наважується почати робити ці висновки, — тільки він підбудовує їх ширшим матеріалом — зокрема історичним розвитком звуків **е, ѣ¹⁶**), вимовою ненаголошених **е, и, о** — і скрізь він бачить, що між південно-українськими і північно-українськими говірками є кардинальна розбіжність. Тоді як у перших розвиток голосних ішов у засаді однаково в наголошених і ненаголошених складах, північно-українські говірки скрізь відрізняли наголошені склади від ненаголошених. І Ганцов доходить до висновку, що “тим самим мав рацію Михальчук, коли він припускав первісний поділ українського племені на дві групи — одну південнозахідню і північносхідню” (12, III, 214); що в українській мові дослідник “має розрізнити, як у великоросійському, дві головні групи говірок, обидві дуже старі і об'єднані тільки в дальшому історичному розвитку” (там таки 215, також 7, 186).

Тепер Ганцов каже, що розбіжність південно- і північноукраїнських говірок “сягає найдавнішої доби в житті південної групи східнослов'янських племен” (5, 89), що між ними є “споконвічна відмінність”, яка до речі знаходить свою відповідність в антропологічній відмінності північного українця від південного (5, 131), і що ця відмінність найглибша з усіх можливих, бо охоплює “квантитативно-акцентологічну систему”, яка визначає собою весь фонетичний розвиток мови. З цих тез відкривалися справді ревелюційні висновки для історії східнослов'янських мов, — і то в двох напрямках: поперше, щодо кількості первісних діалектних груп, подруге, — щодо самого розуміння напрямку їхнього розвитку.

Щодо первісних східнослов'янських діалектних груп,

то в ті часи панувала концепція Шахматова про те, що їх було три: з однієї розвинулася українська мова, з другої — південно-російські говірки й білоруська мова, з третьої — північно-російські говірки. Ганцов спершу просто додає до них четверту групу (4, 11); далі він виступає з твердженням про 5 груп, уважаючи, очевидно, білоруську мову теж за первісну: “Отже, попри все, ми мусимо розрізняти на східньо-слов’янському ґрунті принаймні п’ять первісних говіркових груп, а саме: північноросійську, південноросійську, білоруську, північносхідню українську, або поліську, і південно-західню українську” (12, III, 216). Концепція походження білоруської мови не була чітко висловлена в працях Ганцова, спільні риси білоруської мови з українською він волів пояснювати взаємними впливами (16, 271), хоч і мусів визнати, що “українські риси” в південно-білоруських говірках виступають не як ізольовані факти, а як органічні складники всієї системи мови (16,274), а проблему спільних рис української чи білоруської мови з південно-російськими говірками він взагалі не порушував.

Трудно навіть сказати, котра з двох наведених концепцій була в Ганцова пізнішою. Те, що (12) з’явилося друком на рік пізніше від (5), не конче доводить, що воно було написане пізніше. Та це не має істотного значення, бо так чи так Ганцов не обґрунтував первісного діалектного поділу східніх слов’ян, він встиг зробити це тільки щодо української мови, хоч широта перспектив, яка відкривалася з його дослідів, явно штовхала його до цих ширших узагальнень.

Та з дослідів Ганцова випливав і інший висновок — загально-методологічного характеру. Якщо українська мова постала з злиття двох первісно відмінних груп, то виходило, що розвиток східнього слов’янства відбувався не тільки диференціацією, а і інтеграцією, не тільки розгалуженням, а і збіжностями. Ганцов різко критикує думку П. Бузука про те, що “єдиний спочатку правкраїнський нарід розділився пізніше на кілька племен”, іронічно питаючи, звідки Бузук знає, що був колись єдиний праукраїнський народ (6, 261). Наперед неприйнятними стають і тези Трубецького про

“розпад руської єдності”, які Ганцов називає “смілі, а часом дуже необґрунтовані” (14, 555). Ганцова вабила тема критики “теорії спільної праруської мови”, і він заповідав звернення до неї (5, 141), але це не було здійснене.

Повертаючися знов до історії власне української мови, треба підкреслити, що Ганцов не тільки довів первісну двогруповість її, але й дуже переконливою аналізою ненаголошених голосних у перехідних говірках показав, що давніше північна група простягалася на південь майже до лінії Дубно — Житомир — Канів — Лубні, себто що північна група первісно не була вузькою смугою, якою вона здається тепер, а майже дорівнювала південнозахіднім говіркам територією (12, III, 213). Ганцов не обмежився на цьому, а поставив питання генези і інших українських говірок — зокрема південно-східніх, західньої частини північних, карпатських і південно-київських. Ці його погляди в своїй основній частині були прийняті пізнішими дослідниками.

Тут ці погляди варт тільки коротко згадати. Північний тип говірок, на думку Ганцова, найкраще зберігся на Чернігівщині, бо сюди майже не продирався південний вплив (5, 106). Натомість західня частина північних говірок, сусідуючи споконвічно з південнозахідніми говірками, а також під впливом колонізаційного руху з південного заходу ввібрала в себе багато південнозахідніх нашарувань (5, 130, 133). Південносхідні говірки Ганцов слідом за Михальчуком вважає за наслідок вимішування на степовому і почасти лісо-степовому просторі представників південнозахідніх і північних говірок; нове в Ганцова те, що він відносить постання цих говірок на пізніший час — 16—17 сторіччя (5, 83, 110) і підкреслює їх південнозахідню основу, що визначила їх фонетичну систему, тоді як північні говірки вплинули більше на морфологічну систему, бо вона була простіша на півночі (5, 121 і далі). Ганцов висловлює як припущення думку про те, що основу південносхідніх говірок творила південна частина південнозахідньої групи (5, 122). Проте, здається, що ролю північного елемента в формуванні фонетичної системи південносхідніх говірок Ганцов дещо недоцінює. Наприклад,

у наголосі — як щодо характеру, так і щодо місця — ці говірки стоять чи не ближче до північних, ніж до південнозахідніх¹⁷). Заслугою Ганцова є те, що він простежив, як конкретно за останнє сторіччя йде відступ північних говірок перед південними (16, 275—279) у вимові дифтонгів з **о**, **е**, **ѣ** і рефлексів **ѣ**. Нарешті, Ганцов остаточно довів первісну належність карпатських говірок до південнозахідньої групи, хоч вони й зберігають тепер багато українських архаїчних рис, а почасти розвинули деякі нові риси (див. ще примітку 3).

Вразливе місце в поглядах Ганцова на формування українських говірок становить його теорія постанови південно-київських говірок, а особливо, як уже почасти згадувано, — взаємин з білоруською мовою. Південно-київські говірки Ганцов уважає за результат тривалого співжиття північних і південних говірок, почасти також — південнозахідніх і південносхідніх, вбачаючи в цьому підставу постанови літературної мови на їх основі (5, 132 й далі; 12, 228). Дурново писав з цього приводу: “Ця схема, що на ній позначається сильний вплив побудов Шахматова, дуже спокуслива, але покищо її можна розглядати тільки як талановиту гіпотезу”¹⁸). Справді, схема ця надто нагадує погляди Шахматова на постанову середньо-російських, зокрема московської, говірок. Білорусько-українські мовні збіги Ганцов хоче пояснити тільки взаємовпливами двох мов, коли, з одного боку, українські риси глибоко проникають у білоруську мову (12, II, 229), а з другого боку, білоруські впливи — молодші — сягають аж до Києва (12, III, 206). Тим часом збіги ці настільки глибокі і в частині настільки давні, що годі пояснити їх тільки впливами, хоч роля цих останніх незаперечна.

Це не дало Ганцову змоги розв’язати давно обговорювану в слов’янознавстві, але не остаточно розв’язану проблему українсько-білоруської межі. Давши дуже цінну з погляду лінгвістичної географії характеристику окремих ізоглос на Чернігівщині, як от межа акання і ствердіння **ц** (16, 264 й далі), він був змушений у проведенні загальної межі піти за Карським, що сперся, як відомо, на один довільно вибраний

критерій — ствердіння приголосних перед **е, и** (16, 267), — дарма що від уваги Ганцова не втік той факт, що навіть це явище не має однієї суцільної межі, бо різні типи приголосних не з однаковою послідовністю тверднуть або м'якшаться. Ніби відчувши хиткість цього критерію, Ганцов як можливість пропонує спертися ще й на інші критерії, і то такі, що більше стояли б у зв'язку з його загальним підходом — критерії акцентологічні: довгість **а** в переднаголошеному складі, якщо в наголошеному складі є голосний високого піднесення, наявність чи відсутність дифтонгів на місці акутового й новоакутового **о** (16, 268—269), — але, кинувши цю пропозицію, Ганцов фактично її не використовує.

Таким чином, вийшовши з спостережень над говірками південної Чернігівщини, зіставляючи зібраний ним з перших рук діалектний матеріал із записами й здобутками інших дослідників, Ганцов логічно перейшов до концепції генези говірок української мови і самої української мови, а це привело його до питань історії української мови і походження східнослов'янських мов взагалі. Друге питання, як ми вже бачили, лишилося неопрацьованим. Щодо історії української мови, то Ганцов не лишив і тут ширших синтетичних праць, і його погляди доводиться встановлювати більше з окремих фраз, кинених на адресу інших істориків слов'янських мов, насамперед, Бузука й Дурново в рецензіях на їх праці. Погляди ці здебільшого не опрацьовані систематично, не обгрунтовані фактично. Все таки варте заходу повизбирувати ці зернятка, щоб яскравіше уявити собі, куди прямувала думка Ганцова. Треба сказати, що вона відповідно до висновків із дослідження генези українських діалектів, рухалася в напрямі заперечення теорії прасхіднослов'янської єдності, яка теорія за Ганцовим “зумовлена політичним курсом минулого” (7, 190). Так Ганцов вважає, що в українській мові рефлексом ***dj** було **дж**, в протывагу російському **ж** (**ходжу** — 6, 262); він відкидає припущення про те, що в українській мові будь-коли приголосні м'якшилися перед **е** (6, 263) і відповідно до цього приймає перехід **е в о** тільки в закритих складах (6, 263; 7, 188); хоч, розглядаючи пи-

тання про форми з **о** типу **льон, сльози, сьомий**, Ганцов кидає не цілком ясну фразу, що “тут **о** могло постати з **е** через те, що приголосні перед **е** з тієї або іншої причини залишалися м’які” (7, 189), — з чого мало б випливати, що він таки визнавав первісну м’якість приголосних перед **е**; він приймає перехід **л** в нескладове **у** після **ъ** перед приголосним за доісторичне явище, так само як перехід **г** в **г** (6, 265); він вважає за доісторичну українську зміну **ъ, ь в и** перед **й** (13, 82). Зрозуміла річ, що прийняти це — означає відмовитися від гіпотези прасхідньослов’янської єдності.

Тут Ганцов стоїть далеко ближче до С. Смаль-Стоцького, ніж до Шахматова, розходячися з першим, власне, тільки в питанні розвитку **о** та **е** в нових закритих складах. Це останнє привело до виступу Смаль-Стоцького проти Ганцова: Ганцов бо обстоював подовження цих **о, е** проти теорії їх звуження в Смаль-Стоцького (4, 140). Дуже різкі виступи Смаль-Стоцького, що закидав Ганцову неспроможність “вимотатися із зачарованого кружка теоретичних міркувань своїх попередників”, вважаючи, що “це вина школи, особливо школи Шахматова, з якої Ганцов вийшов”¹⁹⁾, і заперечував не тільки генетичні концепції Ганцова, а навіть наявність поліфтонгів в українських говірках²⁰⁾, в дійсності були фальшивою дискусією. Бо саме висновки Ганцова про двокореневість української мови давали змогу примирити погляди Смаль-Стоцького, застосувавши їх до південнозахідньої діалектної групи, і погляди Ганцова, що стосувалися до північної групи. Але Смаль-Стоцький не приймав двокореневості, а Ганцов не робив з неї всіх висновків, що логічно випливали, і таким чином згода не відбулася. Тим часом Ганцов, будиши учнем Шахматова і засвоївши багато добрих рис з цієї блискучої школи, був усе таки в висновках ближчим до Смаль-Стоцького, ніж це здавалося з першого погляду. Та про зв’язки Ганцова з Шахматовим буде ще мова далі.

На закінчення цього розділу варт вказати ще на те, що в деяких окремих питаннях історії української мови Ганцову вдалося, не присвячуювавши їм монографій, сказати важли-

ве слово. Це питання ствердіння **р** і **ц**, окремого в південних говірках, окремого в південнозахідніх (5, 85; у 2, 191 Ганцов ще недоцінював вагу цього явища); почасти в питанні рефлексії **є** (5, 95 і далі); і, нарешті, в питанні розвитку **і** в префіксах типу **зі-**, **піді-**, **розі-**, що не мали безпосередніх історичних підстав для розвитку цього **і**. Цьому останньому питанню присвячена в Ганцова спеціальна праця (13), при чому і тут за головний аргумент і вихідний пункт правлять говірки південної Чернігівщини.

5. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ.

Як погляди на окремі питання генези й історичного розвитку української мови в Ганцова зазнали розвитку й змін попри короткий час його наукової діяльності, так змінювалися, а радше ширшали і його методологічні засади, хоч загалом вони не тільки не були ним виразно зформульовані в якихось теоретичних виступах, а навіть і в суті справи не викристалізувалися в викінчену систему.

Як уже згадано, Ганцов учився в Шахматова, Щерби, Бодуена де Куртене й Фасмера; згадано також і про те, що С. Смаль-Стоцький критикував Ганцова саме й передусім за вірність настановам Шахматова. Ця думка хибна. Ганцов ніколи не був ані епігоном, ані вірним послідовником Шахматова. З праць Ганцова видно, що найбільший вплив на нього справив — з числа його вчителів — Лев Щерба, зокрема праця Щерби з діалектології лужицьких мов²¹). У своїх описах звуків північно-українських говірок Ганцов подібно до Щерби поєднує докладність фонетичного опису з фонематичним підходом. При цьому подібно до Щерби того часу фонему він розглядає не як об'єктивну даність системи мови, а як "найкоротше спільне фонетичне уявлення", себто не суто лінгвістично, а психологічно. Ганцов прямо наводить відповідне визначення Щерби (4, 119) і далі в аналізі північно-українських політонгів спирається на так сприйнятий фонематичний принцип, посилаючися не раз на "психіку

північних українців” (4, 131²²). Фонетичний підхід дає Ганцову змогу абстрагуватися, коли треба, від звукових реалізацій північно-українських поліфтонгів (5, 90); дає йому змогу висловити цікаві міркування про однофонемність звуків *и* — *і* в північно-українських говірках при їх двофонемності в південнозахідних говірках (5, 196 і далі).

Досить порівняти з цього погляду праці Ганцова з “Восточнолужицкое наречие” Щерби, з одного боку, і з найтщівнішою діалектологічною працею Шахматова “Описание Лекинского говора”²³), з другого боку, щоб одразу побачити, як близько стоїть Ганцов до першого і як рішуче відмінний від другого.

Поглядом на причини й характер історичних змін мови Ганцов теж близький до Щерби (як і до Ф. де-Соссюра). Він виводить звуковий розвиток мови з позафонематичних чинників: “Хитання та варіації в вимові однієї фонемі пояснюють ті звукові зміни, що поволі постають в нашій мові”, пише він (4, 131). Відповідно до цього Ганцов схильний деякі звукові зміни, як от зглухнення кінцевих дзвінких виводити з “загально-людських фізіологічних нахилів” (5, 131), не враховуючи, що коли такі нахили і є, то в мові вони діють тільки опосередковано через систему мови.

Спираючись на деякі побіжні завваги, можна думати, що Ганцов еволюціонував далі в напрямі переборення психологічності фонематичного принципу в Щерби. У пізніших працях він вимагає від дослідника мови, щоб той давав *с и с т е м у* фонем мови (6, 266²⁴). Той факт, що в основу класифікації українських діалектів Ганцов кладе не перелік випадкових рис, а один принцип — відмінної акцентуації, може в зв'язку з обниженням артикуляційної бази на південному заході України (5, 89; але ці цікаві завваги лишилися в Ганцова нерозвинені), теж показує, що думка дослідника прямувала до схоплення мови не як суми фактів, а як системи — хоч нерідко він забуває про це і піддається спокусі традиційного механічного перелічування окремих рис говірок (напр., 12, 277).

Друга відмінність Ганцова від Щерби в методології —

більший історизм Ганцова, бажання розглядати явища мови в зв'язку з історичною долею народів. У класифікації діалектів він у зв'язку з цим висуває т. зв. "принцип старожитності", себто давности залюднення даної частини української території (5, 110 і далі), що дає йому змогу виділити південно-східні українські говірки від решти українських говірок. Він намагається пов'язати постання діалектів з групуваннями старих східнослов'янських племен (5, 135; 6, 258), сучасну карту говірок Чернігівщини виводить з історичного минулого, зокрема з історії рухів людности на цих теренах (16, 279), і свою характеристику діалектологічних меж Чернігівщини він прямо закінчує словами: "Діалектичне життя Північного Лівобережжя було зв'язане і завжди розвивалося в згоді з загальною історичною долею цієї країни" (16, 280). Тут Ганцов ближчий до Шахматова, ніж до Щерби, хоч цей останній не відкидав цих питань у засаді.

Але Ганцов рішуче протистоїть Шахматову, знов наближаючися до Щерби, в питанні прамов. Він радо підхоплює формулу Щерби про "абстракції прамов" (6, 254²⁵). Він закидає Шахматовським прамовним концепціям, що вони "дуже нереальні" (6, 253 і далі), він пункт за пунктом доводить неможливість "з'ясувати лінгвістичну єдність східних слов'ян... без єдності географічної" (6, 258). Дуже важлива в цьому зв'язку його вимога рішуче розмежувати історію літературних мов від історії живих мов (6, 259): Але він іде ще далі і ставить питання про мовні зв'язки через межі трьох традиційно прийраних груп слов'янських народів. Уже (4) відкривалася паралелями в розвитку **o** в нових закритих складах у мовах сербській, словацькій, лужицькій, чеській і польській (4, 116), а далі він висуває програму дослідити "цілу низку тих фонетичних та морфологічних з'явищ, що відзначають українську мову разом із південними або західними слов'янськими супроти руської" (6, 257) і тут перелічує п'ять таких особливостей²⁶). Завдання це, як відомо, вперше поставили С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер. Ганцов пише, що їм "можна закидати хибність їх методу, через те вони й не довели своєї думки, але не довести чогось

не значить довести протилежне” (6, 256). Перед ним, як і перед Оленою Курило, як перед українським мовознавством 20-их років явно стояло завдання по-новому вивчити цю проблему і встановити, наскільки вона реальна. Через позанаукові причини вони цього виконати не змогли, і питання стоїть отвором ще й сьогодні.

В одному з основних питань методології вивчення говірок — у питанні про критерії розмежування діалектів і проведення меж поміж ними Ганцов не виробив власної чіткої методології. Переважно він розмежував говірки на підставі однієї довільно взятої ізоглоси, хоч він уже й бачить недосконалість цього підходу і неможливість того, “щоб в результаті з’явилися... в частинах своїх тісно зв’язані й суцільні території” (16, 277).

Взагалі Ганцов як дослідник українських діалектів був далеко цікавіший, ніж як теоретик діалектології. Спеціально присвячена теорії діалектології (8) радше розчаровує. Констатувавши впливи літературної мови, що розкладають говірки, Ганцов висуває тут програму якнайскоршого і якнайдетальнішого вивчення говірок, поки вони ще існують. “Треба пильну увагу на дослідження мови народної в її чистому джерелі і в нових течіях звернути” (8, 38). Ганцов висуває двоє конкретних завдань: скласти якнай докладнішу бібліографію старої діалектологічної літератури й етнографічних матеріалів, щоб перевірити їх, дослідити недосліджене, встановити зміни, що сталися від часу запису і — широке організоване й об’єднане збирання нових матеріалів говірок, зокрема і неукраїнських говірок на Україні. Усе це слушно, але має чисто практичний характер. Єдине індивідуальне в цій програмі — підкреслення ваги діалектології саме для історії мови, послідовний вгляд у діалектні факти очима історика мови. Ганцов констатує, що “діалектологічно цінніші старі стадії мови” (8, 38), що діалектологічні дані “стають за головне джерело для відтворення самого процесу історичної еволюції мови” (37).

Те, що Ганцов встиг збудувати, була наука української історичної діалектології. Він мав тут попередниками Михаль-

чука, Шахматова й Зілінського; але йому належить заслуга критично переглянути все ними висловлене, вибрати те, що стоїть у згоді з фактами, зокрема з ним установленими новими в науковому обігу фактами північно-українських говірок, і привести це в струнку систему, пов'язану з історичною долею українських племен і українського народу. Багато часткових питань лишилися невисвітленими. Ганцов сам знав їх і вичислив: розмежування українських і білоруських говірок; вплив державних організацій на розвиток українських говірок; порівняння з іншими слов'янськими мовами тощо (15, 141). Свої висновки Ганцов будував на студіюванні сучасних українських говірок. Вони, ці висновки, конечно вимагали б свого потвердження на матеріялі пам'яток минулих сторіч. Цієї праці Ганцов не встиг і розпочати. Тим цікавіше, що пізніші досліди польського, вже згадуваного славіста В. Курашкевича над мовою українських грамот 14—15 ст.²⁷) в усіх своїх провідних спостереженнях потвердили те, що Ганцов установив за даними діалектології. Зрозуміло, що з цього погляду мають бути досліджені й інші українські мовні пам'ятки, давніші й пізніші, — це одне з важливих завдань історії української мови тепер.

Головною хибою системи історичної діалектології Ганцова одначе лишилося те, що він не наважився п о с л і д о в н о застосувати ним відкритий факт двокореневости української мови, тримаючися тези про те, ніби розвиток головних фонетичних процесів мусів іти однозгідно в усіх українських говірках. Як зауважив Дурново (цит. праця, 152) ця “схема Ганцова чисто проблематична”, але він же спостеріг і те, що ця штучна схема “на решті висновків не позначається”, і це дало йому змогу схарактеризувати праці Ганцова з історичної діалектології як “блестящее применение исторических принципов” (155). Ствердження суті концепції Ганцова, часом при полеміці з деталями, знайдемо в Зілінського (цит. праця, ст. А299), в Курашкевича (Z badań..., ст. 175, 208 і далі), у всіх визначних діалектологів нашого часу. Євген Тимченко, характеризуючи Ганцова як діалектолога в рецензії на (4), писав, що “докладна критика дав-

ніших поглядів, тонкий аналіз розгляданих явищ і дотепні міркування становлять видатні прикмети його праці²⁸).

Розбудову української історичної діалектології Ганцов здійснив великою мірою всупереч школі Шахматова, через заперечення її байдужости до фонематичного принципу, через заперечення її концепції прамов. Але це сталося також і завдяки школі Шахматова, бо вона навчила Ганцова сумлінну й мікроскопічну аналізу фактів розгортати в широкі загальні концепції, поєднувати діалектологію з широким історичним тлом, уміти в сучасних говіркових фактах знаходити відзеркалення прадавніх стосунків, нарешті — бути чесними у науці, не йти за наперед уявленими, з тих чи тих причин бажаними концепціями, а вміти прислухатися до вимог і дисципліни фактів. Концепції Шахматова не так дуже важко тепер критикувати. Але щасливі були ті, кому пощастило зіткнутися з цим геніяльним ученим і перейняти частку його творчого духу.

Сьогодні ясно видно, що в системі поглядів Ганцова лишилося без потреби, в силу інерції зв'язаним із старими поглядами, — воно мусить бути обрубане; ясно видно й те, які сторони цієї визначної будови лишилися недовершені — їх треба добудовувати. Але не можна піддавати сумнівові, що наука української історичної діалектології створена в своїх основах Ганцовим. Від неї відкривається широкий шлях до по-новому насвітленої, досконалішої історії української мови і історії слов'янських мов взагалі. Цей шлях Ганцову пройти не судилося.

Січень-жовтень 1953.

П Р И М І Т К И

1) Українська Академія Наук. Російсько-український словник, том I. Київ 1924. Передмова, ст. X.

2) Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, II—III, 1923, ст. 123; IV, 1924, ст. 305.

3) У статті *Współczesny stan ukraińskiej dialektologii*, Lud Słowiański, I, 1929—1930 Зілинський приймає важливий висновок діалектологічних дослідів Ганцова про неможливість зв'язувати генетично північно-українські говірки з українськими карпатськими говірками, як він припускав давніше, і — що ще істотніше — відмінності акцентуаційної системи погоджується вважати за вихідний пункт класифікації українських говірок (A299).

4) * після бібліографічної позиції означає, що ця стаття була неприступна авторові під час писання цього нарису.

5) У Петроградському університеті Ганцов, як згадує Л. Чикаленко (Лист з 26. 10. 1952) "держався досить відрубно від студентського загалу", хоч і брав участь на зборах української студентської громади. Шахматов був про свого учня високої думки і говорив про це Ф. Вовкові, що переказував це Чикаленкові.

6) Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу, т. I. Харків 1931, ст. 6. Далі цитується Звіт СВУ.

7) Записки Іст.-філ. відд. УАН, VII—VIII, ст. 609.

8) К. Туркало. Сорок п'ять. Спогади з судового процесу СВУ. Нові дні, ч. 34, ст. 30. Торонто 1952.

9) W. Kuraszkiewicz. Z badań nad gwarami północno-małopolskimi. Rocznik slawistyczny X, 1931, c. 175.

10) А. Бескровный. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса *о* в переходных северно-украинских говорах Воронежской губернии. Сборник статей в честь А. Соболевского. Ленинград 1928.

11) Всеукраїнська Академія Наук. Збірник Комісії для дослідження історії української мови, т. I. Київ 1931.

12) Літерою *ї* Ганцов позначає той звук, що в звичайному українському письмі позначається літерою *и*.

13) Пор. Юрій Шерех. Кость Михальчук. Вінніпег 1952 (Серія Українські вчені, ч. 3), ст. 15.

14) Цим Ганцов пояснює спорадичну появу *і* із *у* в словах типу **огірок, заміж** тощо.

15) Н. Дурново припускав, правда, що *і* в північно-українських говірках ненаголошені склади могли спершу розвиватися так само, як і наголошені, і скоротитися лише пізніше (К української диалектології. *Slavia* 4, 1926, ст. 151). Пізніше Курашкевич спробував обґрунтувати цю тезу тим, що в говірках Підляшшя ненаголошене *о* в закритих складах переходить в *у* (*Przyczynek do iloczasu małoruskiego. Lud Słowiański* III: 1A, 1933, зокрема ст. 44, 46). Але хибно з рис підляських говірок, що становлять собою результат схрещення первісних північних говірок з південнозахідними, робити будь-які прямі висновки для північних говірок як цілості. Таким чином погляд Ганцова про незмінність *о* в ненаголошених складах у північних говірках як таких і сьогодні треба вважати за ближчий до істини.

16) Особливо ці спостереження були важливі, бо вони давали Ганцову змогу твердити, що відмінність розвитку ненаголошених і наголошених складів існувала перед ствердінням приголосних перед *е*, а це явище він уважав за дуже давнє явище в праукраїнських говірках (5, 96).

17) Пор. J. Zilyński. *Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Językowej* 19. Kraków, с. 162.

18) Цитована стаття, ст. 155.

19) С. Смаль-Стоцький. Рецензія на праці Ганцова (4; 5) — *Slavia*, III, 1924-25, ст. 463, 467.

20) Пор. ще його Поліські мішані говори і поліські дифтонги. *Slavia*, VI, 1927-28. Особисто Смаль-Стоцький і Ганцов уперше зустрілися в Празі, під час перебування там Ганцова. Р. Якобсон, що їх познайомив, оповідає, що зустріч їх була дуже сердечна.

21) Л. Щерба. Восточнолужицкое наречие I. Петроград 1915 (Записки Историко-филологического факультета Петроградского Университета, ч. 128).

22) Але фактично Ганцов ніколи не доходив до реалізації програми Щерби: "Мене цікавить лише те, як почувують і думають мовці" (Восточнолужицкое наречие, ст. XIX), — хоч, правда, і сам Щерба ніколи до цього не доходив.

23) Известия Отделения русского языка и словесности Рос. Академии Наук, XVIII: 4, 1913.

24) Зародки такої настанови є вже в 2, 191. Свенціцький говорив про подібність (південно-)українських і південно-російських говірок у перетворенні ненаголошеного **е** на **и** (напр., вимова типу **висна**). Ганцов відкидає цю думку, бо в південно-російських говірках це явище зв'язане з яканням і поруч з **вісна** є **вясне** і т. п., чого зовсім нема в українських говірках. У суті речі все (2) присвячене викриттю орієнтації Свенціцького на зіставлення зовні схожих фактів і вимозі брати факти в системі мови.

25) Пор. слова Щерби з приводу припущеної деяким спільнолужицької праєдности. Щерба каже, що вона "є, по-моєму, великою мірою предметом віри, але не знання" (Цит. твір, ст. 191).

26) Це були: 1) сполучення **ый, ій** проти російських **ой, ей** (злий — злой); 2) стягнені форми прикметників; 3) **г**, а не **г**; 4) перша особа множини дієслів на **-мо**; 5) третя особа однини дієслів без **-ть, -тъ** у другій (**Sic!**) дієвідміні; але також рефлекс **є**, перехід **е** в **'о**, дж із ***dj**, особливості повноголосу, перехід **л** у нескладове **у** тощо. Риси ці зібрані досить повно в (6), але вичислені тільки конспективно.

27) W. Kuraszkiewicz. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Kraków 1934 (Prace Polskiego towarzystwa dla badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu).

28) "Україна" 1924, 4, ст. 154.

2.

ОЛЕНА КУРИЛО

1. КРИХТИ БІОГРАФІІ. БІБЛІОГРАФІЯ.

Українське політичне відродження 1917-20 і культурне відродження двадцятих років захопили в свою бурхливу й широку течію чимало людей не-українського походження, яких доля зв'язала з Україною. І треба сказати, що більшість цих людей чесно служила українській нації й багато з них ґрунтовно прислужилися українській культурі і навіть життя віддали за свою свідомо прийняту нову батьківщину. До таких людей належала і Олена Курило, один з найвидатніших українських учених — мовознавців.

Біографія Олени Курило ніколи не була опублікована. Деякі крихти її, що вдалося позбирати з випадкових джерел і від очевидців, лишають більше невідомого, ніж розкритого. Аж не віриться, що за яких двадцять років факти встигають так стертися з людської пам'яті. Мої опитування дали аж надто незначні наслідки. Поділюся тут зібраним, сподіваючися, що інші згодом доповнять його іншими фактами, а може й відсіють дещо, — бож пам'ять людська завжди може помилитися, а частина моїх даних спирається на спогади самовидців.

Олена Борисівна Курило народилася 6 жовтня 1890 р. в місті Слонім, тоді Гродненської губернії (тепер Білорусь), у жидівській родині¹). Мені невідоме її дівоче ім'я. Високу освіту Курило здобула перед Першою світовою війною в Варшаві — в університеті²) або на Високих Жіночих курсах³). Її вчителями були, очевидно, Є. Карський, Є. Тимченко, В. Погорелов, А. Яцімірський. Можливо, що першим, хто звернув її інтерес до української культури і українського вільного руху був саме Євген Тимченко, визначний український мовознавець і може найтипівіший представник “народницької” течії в українській лінгвістиці, що від 1913 р. викладав на Високих Жіночих курсах у Варшаві, а від 1915 р. став приват-доцентом Варшавського університету⁴) і саме

тоді почав працю над своєю серією монографій про синтаксичні функції відмінків в українській мові, — перша з них, про родовий відмінок, вийшла таки в Варшаві 1913 року. Другим чинником було, мабуть, знайомство Олени Борисівни з студентом Варшавського університету Дмитром Курилом, пізніше старшиною армії УНР і працівником пресового бюро при українській дипломатичній місії в Варшаві⁵).

Не знати, коли Курило переїхала до Києва. Перші роки молодій українській державі застають її там. Курило бере активну участь в українізації школи. Їй належить найпопулярніший підручник української граматики для дітей, виданий у ті роки і потім перевидаваний багато разів до 1926 р., вона бере участь у перших опрацюваннях української наукової термінології (медичної, хемічної, ботанічної та інш.). 1921-23 р., а може й довше, Курило викладає в Київському Інституті народньої освіти⁶), але її більше приваблює наукова робота, і особливо активно вона дедалі більше працює в Українській Академії Наук. Не знати, коли ця праця формально почалася, але в Звідомленні ВУАН за 1921 р.⁷) Курило вже загадана як старший науковий співробітник-філолог, консультант Інституту наукової мови. Те саме знаходимо в звіті за 1922 р.⁸). З звідомлення ВУАН за 1925 р. довідуємося, що в цей час вона також уклала проект правопису чужих слів⁹). Водночас розгортається праця Курило над діалектологією України. На 1 липня 1925 р. Курило числилася членом Етнографічної комісії Української Академії Наук, але невідома дата її призначення. З звідомлення ВУАН за 1926 р.¹⁰) видно, що Курило була членом Комісії краєзнавства; нарешті відомо, що 1930 р. вона була дійсним членом Діалектологічної комісії¹¹).

Багата й плідна наукова праця Курило в роках 1921-31 була зв'язана з Академією Наук. Я не маю поза наведеними даних про її формальну наукову кар'єру, але спрямованість і широта її наукових інтересів задокументована її працями того часу. Розгром Академії Наук на початку 30-их років змушує Курило тікати з Києва. Вона знаходить безпечніше місце в Москві, де, здається, вона викладала в Московському

педагогічному інституті. Але це було тільки відрочення. Десь коло 1937 р. її спіткала загальна доля — арешт. Імовірно, що після перебування в московській слідчій тюрмі її звільнили — про це оповідала п. М. Струтинській одна українська письменниця, що сиділа тоді в тій же тюрмі¹²). За тими ж відомостями Курило було заборонено проживати в багатьох місцевостях, і вона була змушена оселитися десь на півночі Росії. Чи це так, чи ні, — фактом є, що від 1932 року не появилось жадних статтів з підписом Курило. Її наукова діяльність була неподільно зв'язана з Україною, Українською Академією Наук і українською мовою. В атмосфері Росії 30-х років і пізніше Курило не мала змоги до наукової творчості або не проявила бажання віддатися їй.

Бібліографії праць Курило не складено. Подаю тут у хронологічному порядку публікації те, що мені вдалося встановити. Можна думати, що тут охоплені всі її головні праці, але не можна цього сказати про дрібніші виступи й рецензії. Нічого не відомо також про її праці, що лишилися недрукованими, за винятком згадки про підготований нею перший випуск ілюстрованого подільського діалектологічного словника¹³). Ось установлений список:

1. Початкова граматики української мови, ч. I. *Видання 1, Київ 1918; *вид. 2; *вид. 3; *вид. 4, Київ 1922, ст. 95; *вид. 5, Київ 1922; вид. 6 і 7, Київ 1923, ст. 103; вид. 8 і 9, Харків-Київ 1924, ст. 103; *вид. 10, Харків 1925, ст. 134; *вид. 11, Харків 1926, ст. 134. Частина II. *Видання 1; вид. 2; вид. 3, Київ 1918, ст. 47; вид. 4 і 5, Київ 1923, ст. 60; вид. 6 і 7, Харків-Київ 1924, ст. 63.

2. Рецензія на “Російсько-український словничок медичної термінології”, випущений часописом “Українські медичні вісті” — “Вільна українська школа”, ч. 3. 1918-19 шкільний рік, жовтень. Київ, ст. 196—197.

3. Рецензія на Є. Тимченко. Українська граматики для III-ої і IV-ої класи шкіл середніх. “Вільна українська школа”, ч. 8—9. 1918-19 шкільний рік, березень—квітень. Київ, ст. 165—169.

За. Курс українського правопису. Підручник для шкіл і самонавчання. Київ 1919, ст. 157.

4. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. Київ 1923, ст. 23.

5. Уваги до сучасної української літературної мови. *Видання 1, Київ 1920, ст. 44; *вид. 2, Київ 1923, ст. 118; *вид. 3, Київ 1925, ст. 246; вид. 4, Краків-Львів 1942, ст. 199. Усі цитати в дальшому за 4 виданням.

Словник хемічної термінології (Проект). Київ 1923, ст. X+140.

7. Рецензія на С. Кульбакін. Украинский язык. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН 2—3, Київ 1923, ст. 217—220.

8. Програма для збирання етнографічних матеріалів, I. Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні (ономатопоетичні) вигуки, г) дитяча мова. II. Таємні мови. III. Ономастика. IV. Початки письма. Київ 1923, ст. 34 (Збірник Іст.-філ. відділу УАН, 13, I).

9. Рецензія на О. Синявський. Украинский язык. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 4, Київ 1924, ст. 248—251.

10. Рецензія на М. Йогансен. Украинский язык. Там же, ст. 251—254.

11. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині. Київ 1924, ст. 111 (Збірник Іст. філ. відділу УАН, 21).

12. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків. "Україна" 1925, 5, ст. 14—38.

13. Як водили перегеню. Етнографічний вісник 1, 1925, ст. 66—68.

14. Рецензія на J. Forchhammer. Die Grundlage der Phonetik. Записки Іст.-філ. відділу УАН, 7—8, 1926, ст. 530—553.

15. *Словник ботанічної номенклятури. Київ 1928, ст. XXXII+319.

16. До питання про умови дисимілятивного акання. Записки Іст.-філ. відділу УАН, 16, 1928, ст. 48—72.

17. Спроба пояснити процес зміни **е**, **о** в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. Київ

1928, ст. 87 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 80). Початок праці був уміщений у Записках Іст.-філ. відділу УВАН, 19, ст. 167—183.

18. До питання про українські форми з ненаголошеним **а** на місці етимологічного **о** (**багатий, гарячий** та ін.). Українська Академія Наук. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, II. Київ 1928, ст. 139—149 (Збірник Іст.-філ. відділу УАН, 76).

19. Матеріяли до української діалектології та фольклористики. Київ 1928, ст. 135 (Збірник Іст.-філ. відділу УАН, 85).

20. Про незалежну від наголосу зміну **а** по м'яких консонантах та по **ј** в українських діалектах. Український діалектологічний збірник, 2. Київ 1929, ст. 75—107 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 64:II).

21. Рецензія на Н. Дурново. Введение в историю русского языка. Записки Іст.-філ. відділу УАН, 21—22, 1929, ст. 375—405.

22. Дещо до молдаванської діалектології та фольклористики. Збірник заходознавства, 2. Київ 1930, ст. 213—222.

23. До поняття "фонема". ВУАН, Збірник Секції граматики української мови, 1, 1930, ст. 217—234.

24. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на **-но, -то**. Там же, ст. 1—39.

25. До питання про походження північно-українських рефлексів — **о, ue, we, wy, е**. ВУАН, Збірник Комісії для дослідження історії української мови, 1, 1931, ст. 79—85.

26. Les voyelles **o** et **e** en Ukrainien et leur transformation dans les syllabes fermées nouvelles. Revue des études Slaves, 12, 1932, st. 77—88¹⁴).

Праці Курило досить виразно поділяються на чотири цикли. Початок її наукової діяльності зв'язаний з інтересом до проблем нормалізації української літературної мови, особливо в стилістиці й термінології. Це праці 1, 6, 9, 10; цієї ділянки Курило не цурається й далі, як свідчать 15, 24, однак від 1924 р. вона стає для Курило другорядною. На чільне місце

вибивається спершу збирання діалектологічних і почасти етнографічних матеріалів (8, 11, 13, 19, 22). Це постачає Курило матеріял для перегляду низки питань з історії української мови, передусім з історичної фонетики її. Тепер ці проблеми стають у центрі всієї її праці, і тут Курило особливо багато зробила для дальшого розвитку українського мовознавства. Сюди належать її праці 7, 12, 16—18, 20, 21, 25, 26. Якщо діалектологія давала головний фактичний матеріял для цих праць, то, з другого боку, відчувалася потреба теоретично-методологічного обґрунтування. З усіх мовознавців-україністів 20-их років Курило була найбільше зацікавлена питаннями загальної фонетики й фонології. Про це свідчать праці 14 і 23.

2. КУРИЛО Й НОРМАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

Праці над нормалізацією української літературної мови Курило присвятила багато часу і уваги, особливо в першій половині своєї недовгої — 14-річної — наукової діяльності. У широкій, колективній нормалізаційній праці тих років чи не на перше місце треба поставити поруч О. Синявського — в царині правопису, ортоєпії й морфології — і Ганцова — в царині загального словництва, — Курило в царинах фахового словництва, словотвору, синтаксиса й фразеології. Без діяльності цих трьох визначних мовознавців сучасна українська літературна мова мала б дещо інший характер — і цього не вдалося змінити навіть пізнішими мовними чистками в УРСР. Наслідки праці цих мовознавців не викорчовані і не можуть бути викорчовані, за винятком окремих деталей, — а це з двох причин: бо їхня праця спиралася не на фантазії й суб'єктивні забаганки, а на факти й тенденції розвитку живої народної та інтелігентської мови; і також — бо вони самі мали наукову лінгвістичну кваліфікацію, лінгвістичну обдарованість і почуття відповідальності за роблене.

Вплив Курило почався з її (1). Видавана й перевидава-

на безперервно від 1918 до 1926 р. (наклад самого дев'ятого видання був 150.000), студійована без перебільшення мільйонами українських школярів, ця книжка своїми одинадцятьма виданнями лишила може більший слід у свідомості покоління тих років, ніж багато інших книжок. Це не була наукова праця, це був практичний підручник для дітей, він не давав наукової системи й не претендував на сувору науковість методи, — але він будив любов до своєї країни й мови й зацуплював норми цієї мови. Автор цих рядків особисто досі пам'ятає окремі сторінки з цієї книжки, що з нею він уперше зустрівся 1918 р., будучи учнем першої класи гімназії.

Тоді ж таки Курило починає працю над українською термінологією. Вона складає російсько-український словничок медичної термінології, виданий 1918 р. У (2) вона протестує проти змін, внесених редакцією, що заступила приміром, **кінчина** на **кінцівка**, **кістна земля**, на **кістяна зола** тощо (2 197). Сьогодні ми бачимо, що форми, пропонувані Курило, справді не були найкращі. Алеж легко критикувати тепер, після десятиріч досвіду, а тоді ступалося ледве перші кроки в цьому напрямі.

Не дивно й те, що перший термінологічний словник, що вийшов з ім'ям Курило як упорядниці (6), на сьогодні застарів і був фактично перекритий виданнями термінологічних словників Академії Наук другої половини 20-их років. Поза тим треба пам'ятати, що багато термінологічних словників, де Курило не виступає офіційним упорядником, пройшли через її руки, особливо в той час, коли вона (Див. розд. 1) була єдиним мовознавцем-консультантом — і єдиним оплачуваним працівником Інституту наукової мови. Згадку про неї ми знайдемо на *Nomina anatomica ucrainica* (Київ 1925, ст. 82), укладені Ф. Цешківським і О. Черняхівським, але, приміром, (15) вийшов без згадки імені упорядників на титульній сторінці, і тільки з нотатки в хроніці¹⁵) ми довідуємося, що його впорядкувала теж Курило. Вплив Курило на розвиток української термінології однак зменшується, відколи широко розгортається праця Інституту україн-

ської наукової мови, Курило перестає бути єдиним ученим консультантом і взагалі переключається більше на проблеми діалектології й історії мови.

Натомість неминущим і досі лишився її вплив на українську синтаксу, фразеологію й почасті словотвір — і це сталося головне в наслідок появи (5). Книжка виросла з невеликої брошури в першому виданні, так само, як і інша брошура (4), надиханої любов'ю до української мови й бажанням підкреслити багатство її синтаксично-фразеологічних можливостей, — але в другому, а особливо в третьому виданні вона стала широким порадником в основних синтаксично-стилістичних питаннях української літературної мови. Як настільна книга літературних редакторів вона визначила собою весь напрям їх праці на довгі роки. Численні автори різних мовних підручників і порадників, що видавалися тоді цілою зливою, в суті речі майже виключно популяризували настанови Курило в (5). І тепер, хоч книжка давно заборонена в УССР, а молодшому поколінню просто невідома, ціла низка її тверджень і порад здійснюється.

Я назву тут тільки головні з тих питань, що в них (5) визначила шлях розвитку української літературної мови: заперечення вживання активних дієприкметників на **-чий, -ший** і пасивних на **-мий** і конкретні поради, коли їх заступати на прикметник, дієприслівник чи підрядне речення (5, 13 і далі); поради щодо вживання дієприслівників, зокрема дієприслівників на **-вши** в значенні одночасної дії (5, 32); поради про перевагу інфінітива над віддієслівними іменниками і про розмірно дієслівний характер української мови (5, 36); розмежування віддієслівних іменників з нульовим суфіксом, суфіксом **-к-** і суфіксом **-ння** (5, 45); особливості вживання часових форм дієслова (5, 53); настанова про перевагу **що** над **який** і особливо **котрий** у релятивних підрядних реченнях (5, 107); заборона протиставного **же** (типу: Я мовчав, він же говорив, — 5, 115); межі вживання прийменника **по** і його заміни (5, 118); часові конструкції (5, 128); і особливо — керування дієслів (5, 66). Додаймо до цього ще розуміння чергувань **у:в, і:й** як вияву особливої вла-

стивости української мови, її потягу до краси, до стилістично використовуваної рівноваги голосних і приголосних, пропалаговане в (4) (у За, 127 Курило вживала для цього явища терміну “милозвучність”). Тепер усі ці риси української літературної мови здаються самозрозумілими, але вперше показати їх і солідно обґрунтувати — це була велика заслуга Курило.

Природно, що не могло прищепитися все, що підносила й радила Курило. Деякі її вимоги здаються тепер перебільшено етнографічними, вони хотіли б реставрувати відмерле або вони розвивали б наявну тенденцію дещо однобічно. Але таких моментів далеко менше. Назву з них такі, як вимога в чужих словах вимовляти (й писати) завжди **и**, за народною вимовою давніше позичених слів типу **універсал**, **міністер** (3, 169); спроба заборонити дієприкметники на **-лий** і великою мірою звести пасивні дієприкметники на **-ний**, **-тий** до ролі прикметників (5, 20, 24, 25¹⁶); спроба відновити сполуку дієприслівника з дієсловом за допомогою сполучника **та** (типу: Увійшовши, та став, — 5, 33); спроба заборонити дієслова **було** й **буде** та орудний відмінок дійової особи в усіх випадках при безособових присудках на **-но**, **-то** (5, 35); спроба обмежити, а то й зовсім усунути родовий відмінок приналежності іменників (5, 99); порада вживати апозитивні сполуки однакових частин мови (типу: кумибратими, визнати-вимовити — 5, 131); спроба відновити двоїну (5, 97).

Провідна настанова, що визначала весь напрям порад Курило, була, безперечно, романтично-народницька. Курило виходила з тези про те, що головне — це впіймати “дух української мови”, що проявляється, насамперед, в особливих, тільки їй “властивих законах синтаксичних” (3, 165) і що відбиває “властиву даній нації звичку думати” (5, 10), “є вираз його (народу) національного світогляду” (5, 136). Мова йде, таким чином, про вибирування й культивування “с в о г о , о д м і т н о г о” (5, 10). Це одмітне, власне можна знайти в тих проявах мови, що не є заторкнені впливами російської літературної мови, як це сталося великою мі-

рою з мовою сучасної Курило української інтелігенції. Звідси виростає етнографізм у мовній настанові Курило. Уже в (2, 167) вона відзначає як одну з переваг Є. Тимченка як мовознавця, що він має “чудесні приклади, взяті здебільшого з етнографічних записів”. Інтелігенція бо “повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди” (5, 8). Завдання мовознавця — мову літературну “знов наблизити до народної” (5, 11), “допомогти їй зійти з російської підстави, набігти живої народної тропи” (5, 136).

Мова йде, отже, не тільки про близькість до народної мови, себто фактично до мови етнографічних записів, а про концентрацію, згущення її рис. Тож не диво, що найбільше відповідає ідеалові Курило мова прози П. Куліша (але не його поезії, з її синтезою української народної основи з церковнослов'янськими елементами); як вона сама подає, “це — найбагатші, найкращі зразки українського слова, що досі не мають рівних собі в українській прозовій літературі” (5, 138). Часом народницький підхід навіть переважає в Курило над національним, а народ для неї фактично означає селянство (5, 136). Вона радо порівнює, приміром, українську народну мову з російською народною мовою, протиставляючи їх разом штучності російської літературної мови (5, 139 та ін.). Тут в “Увагах” Курило ніби проявляється боротьба впливів двох її вчителів — її безпосереднього вчителя Є. Тимченка з його етнографічним підходом, і її учителя з книжок — Ол. Потебні, з його романтично-національним підходом, до певної міри завдяченим В. Гумбольдтові. Загалом одначе вплив Потебні панує, і це проявляється не тільки в тому, що Потебня найчастіше цитується на сторінках (5) і інших праць Курило на синтаксично-стилістичні теми, не тільки в тому, що (5) власне, кінчається цитатами з Гумбольдта й Потебні, а і в тому, що Потебня визначив головне в підході Курило до явищ української мови, а також дав глибоко опрацьоване історичне тло для її зауваг щодо сучасної мови. З цього погляду в Курило зв'язок з Потебнею глибший і живіший, ніж у його харківських учнів, об'єдна-

них навколо видання “Вопросы теории и психологии творчества”. Тоді як вони спиралися більше на “Мысль и язык”, ранній і ще мало самостійний твір Потебні і на його психологічно обґрунтовану теорію літератури, Курило продовжувала головний напрям його геніяльних синтаксичних студій і продовжувала також те, що завжди було скритою пружиною всієї діяльності Потебні — його українство.

Перейнявши від Потебні і безпосередньо від його вчителя В. Гумбольдта їх національний романтизм, Курило перейняла від Потебні й другу його рису, що завжди обмежувала його романтизм, — його тверезість в оцінці фактів, його чесність науковця. Не випадково ані в своєму романтизмі, ані в своєму народництві Курило звичайно не доходила крайностей, не втрачала ґрунту під ногами, не виробляла приписів, розбіжних з фактами. Уже в ранніх її працях ми знайдемо раз-у-раз характеристичну для неї тверезість і відповідальність — і не тільки в її стилі, чужому всякого патосу й лірики, а і в самій оцінці її матеріялу. Етнографізм не спонукав її захоплюватися діалектними особливостями — вона твердо стоїть на ґрунті “центрально-українського діалекту” як основи літературної мови (3, 166). Шукавши українського “духу” в українській мові, вона не плянує все таки очистити її від усього чужого, а тільки “від деяких невластивих... конструкцій” (5, 43); піднісни вживання парних сполук типу **отець-ненька** або двоїни, Курило зразу застерігає, що вони не надаються “до стислоґо стилю” або її до послідовного вжитку взагалі (5, 132; 9, 252), різнячися цим, від, скажім, Тимченка або Огієнка. Так само обережно пропаґує вона паратаксу в складному реченні (5, 101), на відміну від пізнішого захоплення нею в Смеречинського; обережно ставиться вона до шукання особливостей фонетичної системи української мови в твердженнях Синявського про тверду вимову приголосних перед **і**, що розвинулося з **о**, про повсюдну твердість українських губних, про послідовне збереження дзвінкості українських дзвінких приголосних (8, 248, 249; 9, 251).

Згодом Курило відійшла від позицій романтичного на-

родництва. Її підхід у (24) відмінний. Тут вона не тільки відновляється від деяких нормативних порад з (5), дозволивши, приміром, у безособових реченнях на **-но, -то** вживати дієслів **було** (24, 10...), **буде** (24, 15) і навіть орудного відмінка дійової особи (24, 25). Останнє вона визнає за нехарактеристичне для української мови в реченнях на **-но, -то**, але не через особливий дух української мови, а через активний, а не пасивний, на її думку, характер цього типу речень (24, 23). Вона йде далі і приймає чужі впливи на мови, зокрема і на українську, твердячи тільки, що “сторонній вплив на мову стає широкосяжний тоді, коли й у самій мові є сприятливі для цього моменти” (24, 28). Визнавши, що зазначені риси в реченнях на **-но, -то** ширяться не без російського впливу, Курило все таки показує, що для цього були підстави і в українській мові, насамперед через взаємодію цього типу речень з іншими типами прислівникових речень, і що власне це вможливило і російський вплив: “В історії культурних стосунків схрещення різних національних елементів є факт неминучий”, пише вона тепер (24, 29), а своє трактування фактів у (5) називає “вузьким” (24, 1).

Правда, (24) опубліковано 1931 р., коли вже йшла нагінка на українських науковців, і можна було б подумати, що Курило була змушена писати “самокритичні” тиради, ба й цілі статті. Однак, здається, що така думка позбавлена підстав. Поперше, офіційна “критика” й розгром “націоналізму” в мовознавстві тоді ще не почалися; подруге, в тій же книзі Курило опублікувала (23), досить далеку від офіційних настанов і згодом розгромлену Сунцовою за націоналізм (Див. далі); потрете Курило, скільки знати, взагалі не виявляла нахилу до вимушеної самокритики, і коли самотійна творча праця на Україні для неї стала неможлива, вона воліла покинути Україну, — але в умовах підневільності науковця в 30-их роках не забирала голосу й в Москві; і, нарешті, вже і в ранніх працях Курило видні посилення і на інших учителів, що не могли вкласти в рамки народницько-романтичної школи.

Я маю на увазі її згадки про західноєвропейських мо-

вознавців — не тільки романтика Карла Фосслера (5, 10), а і ближчого до структуралізму Шарля Баллі (5, 9); ранні вимоги будувати граматику суворо формально (3, 168) і синхронно. Є всі дані думати, що в міру свого прощання з молодими роками Курило усвідомлювала, що і національній справі наука може краще прислужитися не романтичним захватом і запалом, а суворим, систематичним і об'єктивним вивченням справжніх фактів.

Але українське суспільство 1917—1925 рр. було переважно романтичне, чималою мірою також романтично-народницьке, і це створило передумову для колосального успіху й впливу (5). І щастя, що вже там авторка поєднала загально-романтичний підхід з тверезістю й відповідальністю науковця. Саме тому (5) справили не тільки тимчасовий, а тривалий вплив на розвиток української літературної мови, хоч деякі їх перебільшення були незабаром легко відкинені. Саме це відзначив у своїй (непідписаній) передмові до четвертого видання (5) Василь Сімович, писавши, що в цій книзі “дещо... не ввійде до літературного вжитку, багато чого може видатися застарілим — з погляду д е я к и х ф у н к ц і й мови”. Та зрештою Сімович теж пройшов цей шлях розвитку від народницького романтизму до об'єктивного структуралізму.

Так чи так, на тлі аналогічних книжок першої половини двадцятих років, що мали визначати напрям розвитку української літературної мови, книжка Курило вирізнялася сполученням фактичності і історичного тла з практичними висновками й далеко більшою тверезістю і обережністю в висновках при більшій їх широті. Поки не вийшли “Норми української літературної мови” Олекси Синявського (1931), “Уваги” були найтверезішою й найсоліднішою науковою працею українського мовознавця в цій царині. Вони й досі зберігають великою мірою своє наукове значення, а про міру їх практичного впливу вже була мова.

Меншу вагу мали і пізніше постали праці Курило в ділянці української фонології. Одначе й їх не слід забувати, бо разом з працею Синявського “Спроба звукової характеристи-

ки української мови”¹⁷) вони були першими спробами розбудувати фонологію української літературної мови. У протилежність Синявському, що налічив був 102 фонем в українській мові, Курило звела їх число до 55 (23, 230). Вона прийшла до цього числа, вилучивши — цілком слушно — ті подовжені приголосні, що трапляються тільки на межах слів або морфем і фонологічно являють собою суму двох однакових фонем, — а також вивівши в окрему групу те, що є ознакою чужих, не українських і не цілком припасованих до української фонологічної системи слів і виразів. Курило не пішла глибоко в цій аналізі, давши тільки список фонем, а не показавши їх стосунків між собою, бо це було не метою її статті, а тільки ілюстрацією до загально-теоретичних тверджень. І самий склад її списку можна й треба критикувати, зокрема ледве чи є підстави розглядати як окремі фонем наголошені й ненаголошені голосні **а, о, у, и, і** (щодо ненаголошених **и, е** погляди Курило критикував уже Сімович¹⁸). Однак і сьогодні ще цікаві її міркування про міру самостійності **и** як фонем в українській мові (23, 229¹⁹), а також про те, чи графічні сполуки **в** з попереднім голосним (типу **дав**) можна вважати за дифтонги з фонологічного погляду (14, 546).

3. КУРИЛО І УКРАЇНЬКА ОПИСОВА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ.

Систематична праця Курило над діалектологією України почалася з 1922 р. Кожного літа впродовж п'ятих років вона виїздила в терен, робивши діалектологічні, етнографічні і зокрема фолкльорні записи. На підставі скупих згадок у звітномленнях ВУАН і в передмовах Курило до діалектологічних записів з окремих сіл у (19) ці її подорожі можна реконструювати — не претендуючи на повноту — так: улітку 1922 р. Курило разом із своїм незмінним супутником від цього часу, визначним етнографом-музикологом Климентом Квіткою, відбуває експедицію на Білоцерківщину, Канівщину й Черкащину, себто на терен центрально-українських говірок (19, 93; 13, 66); далі її інтерес звертається до північноукра-

їнських говірок — на 1923 рік припадають дві експедиції на Чернігівщину й сумежні землі — в травні в село Хоробричі, в серпні — на Пирятинщину й Прилуччину, потім, з 26 вересня до 2 листопада — в Остерський, Сосницький, Чернігівський і Конотопський райони²⁰). Це дає Курило особисте знайомство з північноукраїнським Лівобережжям від тих околиць, що межують з білоруською мовою й мають перехідний характер, до тих, що межують з південноукраїнськими говірками. Тепер її завдання — прислухатися до другого полюсу українського мовного світу — крайніх південнозахідних говірок, і наступного, 1924 р. вона відвідує південнозахідне Поділля — Тульчинщину й Молдавію в її тогочасних адміністративних межах (19, 48; 22, 215). Цей матеріял її зацікавлює, і 1925 р. вона поглиблює його студіями в околицях Вінниці й Кам'яця (19, 31; 19, 55). Нарешті 1926 року Курило робить записи в околицях Тиврова й Проскурова (19, 39; 19, 61).

Систематичними й широкими спостереженнями Курило охопила таким чином обидві первісні говіркові групи української мови — північну й південнозахідну. Зустрічавши неукраїнські мовні острови серед української території, Курило цікавилася й ними, як також фолкльором різних груп людно-сти України. Свої численні матеріяли вона плянувала видати трьома наворотами — один збірник українських, молдавських і німецьких пісень, один збірник лексичного матеріялу з Поділля і окремо — решту прозових зарисів. З цієї програми здійснено в вигляді (19) тільки третю точку, та ще малий молдавський прозовий текст опубліковано в (22). Записи говірок Курило відзначаються великою фонетичною точністю, часом вони навіть перевантажені зайвими подробицями й індивідуальними й потенційними варіантами вимови, бо записи Курило були фонетичні, а не фонематичні. Але дослідниця дбала й за відсівання в записках значущих фонетичних варіантів від випадкових. Усі записи суворо локалізовані щодо села, а в великих селах і щодо частини села. Курило починає звичайно коротким описом села в його історії, економічному розвитку, сучасному стані; далі характе-

ризує тих осіб, що від них безпосередньо роблено записи, при чому Курило звертає увагу на те, чи є відмінності в мові різних поколінь. Записи текстів супроводяться словничками. Курило використала також деякі чужі записи, але тільки при двох умовах: що їх робила філологічно освічена людина родом з даної місцевості і що Курило контролювала мову й вимову самої цієї людини.

Дбавши за точність відтворення говірки, Курило не спускала з ока й етнографічно-фолклорного інтересу. Її особисто вабили матеріяли, зв'язані з обрядами. У (13) вона публікує матеріяли, зв'язані з звичаєм “водити перегеню”, (22) дає матеріял до молдавського весілля, в (19) знаходимо дуже цікаві зразки голосінь (19, 7), примов (19, 11, також 22, 48), казок (19, 12, також 32, 51, 55), переказів тощо.

Отже, українська діалектологія й фолклористика завдячують Курило чимало високоартістичних записів. Проте для самої Курило записи не були самоціль. Вона не мала наукової вдачі етнографа-колекціонера, що мету свого життя бачить у накопиченні все нового фактичного матеріялу. У всьому збиранні Курило виразно присвічувала дальша мета — знайти в фактах сучасних говірок пояснення тих процесів історичного розвитку, які зформували українську мову, як ми її тепер знаємо. Ба більше, її цікавило, чи не можна знайти таких говірок, де ще відбуваються ті явища, які ввійшли в сучасну загально-українську мову вже закінченим, нерухомим фактом. Інакше кажучи: чи не можна в просторі знайти те, що, здавалося б, не повертається й не відновляється, — час, те, що минуло.

Саме цим пояснюється, чому Курило не виявила особливого інтересу до докладного монографічного опису окремих говірок. Хоч вона могла б укласти чимало таких описів, але написала тільки один — опис радше білоруської говірки з крайньої півночі України — села Хоробрічів (11). Опис цей — зразковий своєю точністю й спостережливістю. Він почав новий етап у розвитку української описової діалектології, внеможлививши на майбутнє появу дилетантськи-безпорад-

них описів окремих говірок, типу, приміром, численних праць І. Верхратського.

Та що Курило цікавили насамперед проблеми генетичного характеру, а не опис окремих мовно-територіяльних одиниць, то на основі (11) виростають дві інші праці, вже не чисто описового, а описово-проблемного характеру — (12) і (16). Одна трактує про те, як відбувається перетворення на монофтонги північноукраїнських “дифтонгів”, друга — про те, як постає дисимілятивне акання-якання. Перша проблема — основна для всієї української системи голосних, друга — для білоруської і почасти південноросійської системи голосних. Хоробрічі тут — тільки вихідний пункт. Порівняний з іншими місцевостями Чернігівщини, він стає відбитком одного етапу розвитку українського чи білоруського вокалізму, інші місцевості відбивають інші етапи, і так розподіл фактів у просторі стає своєрідним відбитком їх розподілу в часі — в історії української й білоруської мов. Відбиток цей далеко не завжди прямий і точний, його треба вміти прочитати, потрібно для цього багато філологічних знань і інтуїції. Але захід вартий труду, бо наслідки виходять справді широкосяжні.

Так стається, що в працях Курило фактично стирається межа між описовою діалектологією й історією мови. Курило культивує записи і, з другого боку, використання матеріялу записів для історично-лінгвістичних реконструкцій, — але традиційний середній етап — послідовний опис-перелік усіх чи всіх головних рис окремої говірки, — цей етап найменше для неї цікавий. В цьому сенсі в с і статті й книги Курило, присвячені окремим питанням української історичної фонетики, виростають з діалектології, і всі її нові й плідні науково пояснення, як утворилися типові риси української звукової системи, побудовані на ґрунті докладних і сумлінних записів сучасних говірок, а інші джерела використовуються в них лише принагідно. Тому ці праці можна з однаковим правом розглядати і в цьому розділі і в розділі про досліди Курило з історії української мови. Але поскільки вони тільки матеріялом спираються на описову діалектоло-

гію, а всім спрямованням орієнтовані на пояснення фактів історії української мови — і там дають низку нових розв'язань питань, — логічніше розглянути їх саме там.

У цьому розділі я зупинюся тільки над (16), бо ця праця, поперше, занадто щільно зв'язана з спостереженнями Курило в Хоробричах, а подруге, вона однаково випадає з циклу праць, що мають бути об'єктом нашого розгляду в наступному розділі, бо вона — єдина праця Курило, зв'язана з проблемами історії білоруської й російської мов, а не української.

Походженню дисимілятивного акання (себто такого типу акання, де в складі перед наголосом вимовляється **а** замість **а, о, е, Ъ**, якщо в наступному наголошеному складі не **а**, але інші звуки, здебільша типу **і/ы**, якщо там **а**, напр., **вады, зямлі, але выд́а, зімля́**) присвячено багато праць російських мовознавців (Шахматов, Дурново, Селіщев, Голанов, Якобсон та ін.), але треба сказати, що найближче до розв'язання проблеми підійшла Курило, — і це почасти саме тому, що в Хоробричах їй пощастило спостерегти постання дисимілятивного акання в самому перебігу. Своїми дуже прецизними й уважними спостереженнями Курило показала, що — в протилежність думці Шахматова і більшості інших російських мовознавців, що за ним ішли, — дисимілятивне акання не зв'язане з розрізненням довгих і коротких голосних ні безпосередньо, ні в наслідках. Причину появи дисимілятивного акання Курило вбачає в тому, що посилення експіраторного наголосу викликає редуцію голосного попереднього складу, редуція ця означає наближення органів мови до стану спокою, себто до найширшої їх позиції. Зокрема, коли наголошений голосний вузький, це спричиняє найширший звук у складі перед ним. Принципом і стає якнайширший звук перед наступним вузьким наголошеним голосним, себто найдовший стан спокою перед наступною напруженою вузькою артикуляцією (16, 69). Зокрема це зв'язане з початком наростання експіраторної сили ще в переднаголосовому складі (16, 70).

Не можна сказати, що Курило цілком визволилися від концепції Шахматова. Стаття Курило збудована на характе-

ристичному непорозумінні: Курило спостерігала в Хоробричах, як не-дисимілятивне акання (сильне?) перетворюється на дисимілятивне. Але що в концепції Шахматова дисимілятивне акання — найстаріший тип акання взагалі, то й Курило не раз дає такі формулювання, ніби вона насвітлює, як постає акання взагалі. В дійсності цього нема; ба навіть своєю статею Курило саме показала, що дисимілятивне акання — не первісний тип, і цим об'єктивно спростувала одну з провідних тез теорії Шахматова, — але зробила це, сама цього не помітивши. Тим то значення (16) для східнослов'янського мовознавства — більше, ніж думала сама авторка. Вона поклала початок ґрунтовній ревізії поглядів Шахматова на постання акання, яка тепер довершується в працях француза А. Ваяна і норвежця К. Станґа, дарма, що обом ця праця Курило, здається, лишилася невідомою.

Характеристика Курило як діалектолога була б не повною, якби не згадати про те, що Курило виступила на Україні піонером вивчення таких царин мови або сумежних з мовою, які й досі фактично майже не вивчалися. Я маю на увазі її змістовну програму для збирання особливостей жестів і міміки українських мовців, українських вигуків, дитячої мови, таємних мов, українського народного особового називництва й початків письма в формі власницьких особистих і родових знаків на поясах і рушниках, у татуюванні, вузликів, способів сигналізації на віддаль, способів підписувати неписьменних, мнемоніки чисел, символіки кольорів (8). Попередників — дуже нечисленних — вона мала тільки у царині особового назовництва (Франко, Сумцов). Але й продовжувачів у неї майже не було — тільки й можна згадати праці Романа Смаль-Стоцького в царині вигуків і Ол. Горбача в царині таємних мов²¹). Тим часом окремі приклади в програмі показують, що Курило мала в цих ділянках не тільки добру методу й обізнаність на західноєвропейській етнографічно-лінгвістичній літературі, а і деякі цікаві власні — хоч може й не систематичні — спостереження. І знову ж таки всі ці речі цікавили її не тільки порядком накопичення фактів — вони цікавили її також можливістю виявити через них

широкі культурні кола, понаднаціональні зв'язки українців, може — наблизитися до накреслення нових шляхів до складної проблеми української й слов'янської генези. Особливо багатий матеріал Курило подає в цій програмі на вигуки, але дуже цінні й її спостереження щодо інтонації, міміки, жестів. Якби українські мовознавці реалізували цю програму Курило, то вони справді сказали б першими нове слово в цій царині в слов'янському світі²²).

4. КУРИЛО І ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Формально праці Курило з історії української мови присвячені тільки трьом проблемам, усі три — з історичної фонетики, вужче — з історії голосних. У центрі стоять праці, що наświetлюють центральне питання української історичної фонетики — перехід **о, е в і** в нових закритих складах. Це — три статті (12), (25), (26) і книга (17). У спеціальних статтях опрацьовані перехід **о в а** в словах типу **багатий** (18) і західньоукраїнський перехід **'а в 'е ('и)** (20). Одначе значення цих праць Курило годі перецінити. Поперше, вони по-новому і загалом далеко переконливіше розв'язували деякі з найскладніших проблем історії української мови, а подруге і головне, з спостережень і висновків Курило розкривалися такі перспективи, що вся історія української мови готова була відкритися в новому світлі. Сама Курило це виразно усвідомлювала і заповіла низку дальших праць, що мали вже не тільки опрацьовувати дальші конкретні теми української історичної фонетики, а і ставити проблеми загальнішого, синтетичного характеру.

Як і в випадку Ганцова, через переслідування української науки й культури ці задуми не змогли здійснитися. Від грандіозного конструктивного пляну залишилося лише кілька бетонових колон, простягнених у порожню височінь, з незаповненими прямокутниками між ними. Одначе і з цих недобудованих решток можна вгадати, куди йшла творча думка, хоч годі передбачити деталі замислу.

У питанні про розвиток **і** з **о, е** в нових закритих складах одначе Курило мала змогу повністю викласти свої погляди. До Курило загально панував з малими винятками погляд, що **і** в українських словах типу **двір, піч** розвинулося з старих **о, е**, коли ті спершу подовжилися під впливом занепаду того слабого голосного **ъ, ь**, що був спершу після них і творив наступний склад (**дворъ > двѡр, печь > пѣч**), а потім перетворилися на дифтонги, що й собі далі розвинулися в більшості українських говірок в **і**. При цьому погляді, що йде від Міклошіча й Потебні, північноукраїнські дифтонги розглядано як проміжну стадію, що затрималася досі на півночі, але колись характеризувала всю українську територію. Уже Ганцов побачив, що це не надто ймовірна теорія, бо спадний характер наголосу в північноукраїнських говірках не сприяє внутрішньому розвиткові “другої частини” цих дифтонгів у напрямі до **і**. Тоді, коли Ганцов писав свою визначну “Діалектологічну класифікацію українських говірок”, Курило робила спостереження над говіркою Хоробричів і над іншими чернігівськими говірками і, за всіма ознаками, незалежно від нього прийшла до таких самих висновків. Коли в (11) ці висновки стосувалися ще тільки до одного села, в (12) Курило поширила їх уже на всю чернігівську групу говірок з тим, щоб потім, дослідивши на Поділлі інший тип говірок, прийти до синтетичної картини в (17).

Головною тезою (12) було, що чернігівські поліфтонги (Курило зве їх “дифтонги”) мають спадну експіраторну силу й тональну висоту (12, 19). У зв’язку з загальним прискоренням темпу мови останній складник поліфтонгів у нові часи послаблюється, і відбувається процес монофтонгізації їх. Який саме монофтонг при цьому постає, — це може бути в різних місцевостях **ї, і, і** тощо — це залежить почасти від того, на якій стадії розвиток поліфтонга був перерваний новим процесом монофтонгізації, а почасти визначається ступенем делябіовеляризації попереднього приголосного. “Загалом передніші дифтонгічні відтінки зв’язані з підсиленням першого сильного складового елемента коштом кінцевого

слабого елементу; тут і складаються потрібні для монофтонгізації умови” (12, 31).

Ця характеристика північноукраїнських поліфтонгів стає вихідною точкою (17), де вона поповнюється ще іншими важливими спостереженнями, а саме до спостережень про однакову часокількість поліфтонгів з монофтонгами, про спадний характер північноукраїнського наголосу, про напружену лябіовеляризацію чи паляталізацію приголосних перед наголошеним голосним додається тепер важливе спостереження про характер кінця закритого складу: у північноукраїнських говірках кінцевий приголосний не обриває артикуляцію голосного, а наступає після ослаблення голосного і сам артикулюється напружено, не асимілюючися дальшим звуком (17, 10). Цим Курило пояснює, чому в північноукраїнських говірках дзвінки приголосні зберігають свою дзвінкість. Явище це ставиться в зв'язок з загальним характером розподілу експіраторної сили й тонових висот.

Уже ця глибока аналіза словно-інтонаційної сторони говірки була цілковитою новиною в українському мовознавстві і відкривала нові можливості для пізнання розвитку північноукраїнських говірок як системи. Ці можливості однак ще побільшилися, коли Курило зробила аналогічну аналізу щодо південнозахідніх українських говірок. Тут картина виявилася відмінна, а де в чому й прямо протилежна. Відмінність між силою наголошених і ненаголошених складів показалася тут далекі меншою, при чому вона тим менша, чим далі на захід (17, 31; я додав би, що це спостереження буде правильне, якщо почати не від східнього Поділля, а від центрального). Наголошені склади загалом не різняться великою довгістю, а зокрема закриті склади коротші від відкритих своїми голосними (**син** має коротше **и**, ніж **сину!**). Напрямок тональної висоти, а часто і експіраторної сили — не спадний, а злегка висхідний або рівний. Лябіовеляризація приголосних перед голосними заднього ряду буває рідко. Нарешті, дальший приголосний обриває голосний “на місці ще досить сильної його артикуляції” (17, 36). З цим зв'яза-

на посилена його артикуляція, а наслідком цього буває глухнення дзвінких приголосних (вимова *дід, дуб* як *діт, дуп*).

Ці спостереження показали, що для південнозахідніх українських говірок годі думати про стадію, аналогічну з сучасними північноукраїнськими говірками. Голосний у закритому складі на південному заході не міг бути поліфтонгічним, бо поліфтонги північноукраїнського типу мають передумовою спадний характер наголосу, розмірно відмежовану артикуляцію наступного приголосного, а натомість лябівеляризацию або паляталізацию попереднього приголосного, — нічого цього нема в південнозахідніх говірках. Ба більше, не доводиться говорити й про подовження голосного, бо цьому суперечать факти сучасної більшої короткості голосних у закритих складах, ніж у відкритих. Отже, стара теорія розвитку українського *і* в закритих складах через стадії довгих голосних, а потім поліфтонгів, була спростована, позбавлена ґрунту. Ставало ясно, що розвиток голосних у нових закритих складах в північноукраїнських і південнозахідніх говірках ішов самостійно. Курило приходила до того ж висновка, що й Ганцов, — українська мова склалася з злиття двох первісно відмінних говіркових груп. Стара теорія Міклошіча про розвиток українського *і* більш-менш надавалася тільки для північноукраїнських говірок. Треба було по-новому пояснити, як розвинулося *і* в південноукраїнських говірках.

Курило береться за це завдання. Тут одначе вона стояла на хиткішому ґрунті гіпотез, і не все однаково добре підбудоване в цій теорії, дещо вимагає, здається, перегляду. Коротко, головне в її поглядах можна зформулювати так: у той час, як у північноукраїнських говірках занепад *ь, ь* спричинив посилення попереднього голосного, в південноукраїнському посилювався весь склад, зокрема його приголосний. Паралельно з цим посиленням ішло, принаймні в подільських говірках, звуження голосних середнього ряду — *о, е*. Це звуження голосних нашаровувалося на попередній принцип “вокальної асиміляції”, — себто тенденції мати в межах інтонаційного слова голосні одного ряду. Рештки цьо-

го принципу вокальної асиміляції Курило знаходить ще й тепер на периферіях східного й південного Поділля (17, 55). Курило припускає, що засада вокальної асиміляції діяла в цій групі говірок ще тоді, коли слабкі **ъ, ь** існували, і відповідно перед ними вже тоді мало відбуватися звуження **о, е** (17, 71). Ось у цьому типі говірок і були передумови для постання нового українського **і** в закритих складах, через стадію **ї**, але без усякого посередництва подовжених голосних чи дифтонгів.

Курило обгрунтовує цю теорію ще низкою деталей, а також обговорює різні інші рефлекси старих **о, е** в окремих карпатських говірках, — але тут нема потреби входити в розгляд цих питань. Відзначу тільки, що виключення **у** з розвиткового ряду **о } і** (26, 86) різко суперечить даним пам'яток, та і в сучасних говірках **у** надто поширене, щоб його можна було приписати словацьким або польським впливам (26, 85²³). Та зміна цього твердження не захитує всієї території Курило. Загалом теорія ця дотепна. Але її вразливе місце — теза про ранній нахил до вокальної асиміляції в подільських і карпатських говірках. Кількох посилянь на окремі написання в старих текстах і скупі прояви її в нечисленних сучасних говірках не вистачає, щоб уважати її наявність, ба не тільки наявність, а вирішальне значення для старої звукової системи південнозахідніх українських говірок за доведені. Зрештою, як побачимо далі, сама Курило вагалася, чому приписати появу цієї тенденції, яка, загалом, не характеризує слов'янських мов.

Теорія Курило при її новості й оригінальності, здавалося б, повинна була викликати жваву дискусію. За кордоном вона, як свідчить проф. Андре Мазон, дуже зацікавила мовознавця такої слави як Антуан Мее²⁴). Але відгуки в ССРСР були незначні, а в Советській Україні — жадних. Сталося так головне тому, що атмосфера політичної чистки на Україні і в ССРСР взагалі, що стала наростати вже від кінця 20-их років, мало сприяла науковим дискусіям. Власне тільки двоє обгрунтованих заперечень пролунали, обидва того самого характеру: про те, що поруч із спадними поліфтонгами в

північноукраїнських говірок існують і висхідні. Це мало б підірвати всю теорію Курило про те, що розвиток **о, е** в новозакритих складах на півночі України відбувався відмінно від цього розвитку на півдні України. Ці голоси належали російському лінгвістові А. Бескровному і польському В. Курашкевичеві²³). Стаття Курашкевича вийшла трохи пізніше, коли Курило вже не могла йому відповісти, але в суті речі в своїй відповіді Бескровному (25; також 26, 79) вона передбачила й закиди Курашкевича й дала свою відповідь і на них. Курило не заперечує, що в північноукраїнських говірках трапляються висхідні поліфтонги, але вона показує, що вони є лише на межах з поляками й росіянами, й вона переконливо доводить не українське й секундарне походження висхідного наголосу в цих говірках (25, 85).

Таким чином, Курило оборонила свою (й Ганцова) думку про принципово відмінний характер розвитку **о, е** в нових закритих складах у північних і в південних українських говірках, а тим самим і тезу про первісно-відмінний характер їх акцентологічної системи, тим самим — про їх первісну відрубність і пізніше злиття. Тим то в дальших працях своїх вона могла з повним правом виходити як з доведеної з тези про “колишню відмежованість двох груп говірок, що склалися на сучасні українські діалекти” (21, 380), про те, що “українські діалекти в їх сучасному стані дають підставу твердити, що в основі їх лежать дві звукові системи, відмінні своїми основними тенденціями” (20, 75; пор. ще 26, 78). Довели Ганцов і Курило також з певністю, як розвивалися **о** та **е** в нових закритих складах у північноукраїнських діалектах. Натомість і далі дискусійним лишається перебіг цього розвитку в південноукраїнському. Теорія Курило цікава й науково плідна, але вона потребує дальшого розгляду, в світлі більшої кількості фактів, щоб бути або підбудованою, або зміненою.

Інші теми з історичної фонетики, що про них писала Курило, в своїх засновках і висновках безпосередньо зв'язані з тим, до чого вона прийшла в розгляненому циклі праць. Насамперед, слід зупинитися на (18), присвяченій по-

яві **а** замість **о** в словах типу **багатий, гарячий**. До Курило ці форми пояснювали або асиміляцією **о** до наступного наголошеного **а**, — але тоді лишається незрозумілим, чому ця зміна охопила лише кільканадцять слів, не порушивши низки інших, таких як **коза, козак** тощо, — або наявністю старих праслов'янських варіантів. Курило, спершися на діалектологічні дані, показує, що межа між формами типу **багатий** і **богатий** проходить центром Поділля між Старокостянтинівом, Баром і Могилевом на захід з їх **богатий** і Лятичевом, Жмеринкою, Ямполем на схід з їх **багатий**. Ця межа збігається з межею між старим Подільським і Брацлавським воєводствами, а в 15 сторіччі вона була межею між Польщею й Литвою. Тим самим відпадає думка про праслов'янські варіанти, і Курило вважає, що форми з **а**, зв'язані з Литовською державою, треба розглядати як окремі білорусизми або північноукраїнізми.

Крім безпосередньої ваги для розгляданого питання, стаття ця має ширше значення. Вона бо встановлює стару діалектологічну межу на Поділлі, що була в засаді межею північноукраїнських впливів на південь. Імовірно, що ця межа старіша від 15 сторіччя, — що тут давніше проходив поділ між Пониззям, що належало до Галицького князівства, і Побожжям, що тягло до Київського (18, 143). Додам від себе, що якоюсь мірою цю межу може можна зв'язувати й з західною межею первісної Русі²⁶). Тож не дивно, що з нею зв'язаний і ряд інших явищ. У (21, 404) Курило встановлює, що ця лінія є приблизною межею для таких явищ, як послідовна вимова ненаголошеного **о** як **у** на захід (**гулубка, мулуко**) проти вимови **о** як **у** тільки перед наголошеними високими голосними на схід (**гулубка**, але **молоко**), наявності протетичного **w** на захід проти протетичного **г** на схід (**горати** — **ворати**), твердості **ц** і **с** в суфіксі **-ськ-** на захід, давального відмінка на **-ови/-еви** на заході, орудного відмінка однини імен жіночого роду на **-оу, -ом** (**гороу, гором**) на заході, давального/місцевого відмінка однини м'якого типу іменників на **-и** на заході (**на воли**), м'яких прикметників на **-ній, -тій** і дієслівних форм 1-ої особи типу **хо-**

дю, просю й 3-ої особи типу **ходе, просе** на сході, минулого часу типу **ходивем**, майбутнього часу типу **буду ходив**, інфінітива типу **печи** (а не **пекти**) і окремо вживаного **-ся** на заході. Установлення цієї межі — велика заслуга Курило, і воно відкриває великі перспективи для історії української мови, що їх сама Курило вже не встигла висвітлити. Зокрема, цей факт кидає дещо нового світла й на розвиток **о, е** в закритих складах, бо саме від цієї межі починається на захід спад різниці в силі вимови наголошених і ненаголошених складів.

Так само й (20) не тільки розв'язує свою проблему, а і чимало дає для загальної проблематики. Стаття ця присвячена західноукраїнському переходові **а в е (и)** по м'яких приголосних (**час > чes**). Використавши матеріал етнографічних записів, Курило встановлює докладну географію цього явища і широту його діяння в окремих місцевостях. Вона приходить до висновку, що зміна **'а > 'е ('и)** в позакарпатських західноукраїнських говірках охоплює як правило ті слова, де польська мова має **ę**, а систематичніше здійснена ця зміна в південній частині гуцульського діалекту, де вона охоплює всі **'а**. Щоб пояснити цей розподіл фактів, Курило вдається до історії польського колонізаційного руху на Західню Україну і висуває тезу про те, що перехід **'а в 'е** в українській мові постав під впливом польської мови там, де польська мова має **ę**, а там, де стосунки з польською мовою не були такі безпосередні, поширено зміну на всяке **'а** (20, 104).

Я не думаю, щоб з цим висновком можна було цілком погодитися. Радше його слід перевернути: вогнище цієї зміни слід шукати, як це нормально буває, там, де воно проявилось найсильніше, — себто на півдні, у гуцулів. Ширячися звідти на північ, зміна ця справді мога прищеплюватися не в усіх категоріях слів, а — в умовах взаємодії з польською мовою — в тих словах, де польська мова мала **ę**. Одначе і тут вплив цей був взаємний, бо як показують новіші досліді²⁷), самі польські діалекти в цих випадках утрачали — під українським, мабуть, впливом — носовість **ę**, так що обидві мови

діставали в наслідок вирівнювання, створеного відмінними процесами, той самий наслідок — 'е. Може постати питання про те, чому ж у гуцульських говірках 'а > 'е. Наскільки нам взагалі приступні причини цього явища, я б шукав їх радше в балкансько-українських мовних зв'язках, конкретніше — румуно-болгарських, в пряме заперечення тези Курило про брак будь-яких українсько-болгарських мовних зв'язків (20, 196). Це більше відповідало б і хронології, бо явище це ледве чи можна зв'язати з 13 сторіччям, як пробує Курило, воно радше датується кінцем 14 — початком 15 сторіччя.

Але незалежно від цього ця стаття Курило цікава тими ширшими перспективами, що вона їх почасти розкриває. Мало бо ствердити наявність двох діалектних груп, що з них склалася українська мова, — треба поставити ще питання про те, як і чому вони постали. І тут природним стає питання про обставини історичного життя їхніх племінних носіїв, про ті історичні обставини, що зумовили, з одного боку, ізоляцію цих двох груп одна від одної, а з другого, — можливо, їх тимчасові сходження з іншими, не східнослов'янськими народностями. Питання ці цікавили Курило, і вона їх не раз підносила, хоч загалом вони не встигли знайти в неї розгорненого, переконливого наświetлення. В (20) вона ставить проблему українсько-польських і українсько-болгарських зв'язків мовного характеру. Даремно відкидаючи останні, — згадати хоч би той дуже важливий факт, що болгарська мова використовує паляталізовані приголосні перед голосними за таким самим принципом, як українська (збереження палятальності не перед передніми голосними, себто брак "паляталізованих складів", унезалеження характеру приголосного від характеру наступного голосного), — Курило, як ми бачили, дещо однобічно розуміє польський вплив.

Її інтерес до українсько-румунських мовних зв'язків засвідчений її працею над молдавською діалектологією, де вона між іншим зазначає (22, 216 і 217), що характер наголосу у молдавських говірках такий же, як у південнозахідніх українських, — обставина, що може багато важити для загальної

концепції Курило. Нарешті зверталася її увага до проблеми зв'язків української мови з тюркськими мовами — в кінцевих міркуваннях (17) про елементи вокальної гармонії в старій фонетичній системі південнозахідніх українських говірок. Одначе Курило не висуває тут якоїсь виразної тези, волівши послатися на Бодуена де Куртене, що знаходив елементи вокальної гармонії в резьянських говірках словінської мови й був схильний приписати її “можливному впливові тюркському або фінсько-угорському” (17, 87). Курило в кількох місцях обіцяла повернутися до стосунків української мови з іншими мовами — болгарською (20, 107), польською (20, 104), словінською й сербською (кайкавською — 26, 88), литовською (24, 2). Мимобіжні завваги про взаємини української мови з сусідніми мовами — білоруською, російською, польською, словацькою, угорською — розкидані по багатьох працях Курило. Не підлягає сумніву, що їй уявлялась синтетична праця в цьому напрямі, і не її провина, що цей задум лишився нездійсненим.

Інші теми з історії української мови теж не змогли бути висвітлені Курило систематично. Судячи з (21, 381) вона готувала працю про український перехід **е в о** (**женити** — **жона**), — тут кинено принагідно чимало цікавого матеріялу до цієї проблеми. Вона звернула також увагу на низку питань, досі занедбаних в історії української мови, як от, наприклад, пояснення подвійних форм **збирати, вмирати** — **збірати, вмірати**; пояснення переходу **мн у вн** (**комнір** — **ковнір**); групи **чн — шн** (**соняшний** — **сонячний**); приросток **ви-** і **ві-**; українське акання; типи дієприкметників на зразок **метений** — **мечений** — **метяний**; форми першої особи множини на **-ім, -імо, -іме**; інфінітиви на **-овати** і **-увати**; третій ступінь порівняння з префіксами **най-, на-, над-, май-**; числівники на **-дцять, -йцять, -нцять**.

Курило не присвятила спеціальних праць проблемі існування чи неіснування спільної прасхідньослов'янської мови. Проте з побіжних скептичних завваг щодо висловлень Кульбакіна (7, 217) і Трубецького (18, 14) видно, що вона не вважала існування прасхідньослов'янської мови за прав-

доподібне. Зрештою, розбудовуючи свою теорію двох діалектних груп, що з них склалася українська мова, Курило почасти підривала теорію прасхідньослов'янської єдності.

Активно цікавлячися іншими мовами як матеріалом для історії української мови, Курило не працювала над їх проблематикою як чимсь окремим, за винятком (16) і дуже цікавих, але принагідних думок про глибоку давність східньослов'янського акання в (18, 144), хоч вона почувала себе дома не тільки в загальній славістиці, а почасти і в романістиці, — вона не раз зіставляла українські фонетичні процеси з фонетичними процесами головних романських мов.

Не зважаючи на всі пороблені застереження, вклад Курило в історію української мови колосальний. Це пояснюється її великою ерудицією, як у знанні фактів української мови, зокрема її діалектів, так і теоретичного мовознавства, а з другого боку, живим чуттям дослідника-відкривача. Це чуття віна посідала в великій мірі: вона ніколи не спинялася перед утертими поглядами, хоч би які вони були поширені, а перевіряла їх усіма приступними фактами. З другого боку, це чуття провадило її від детальних і дрібних фактів до широких узагальнень. І хоч дещо з цих узагальнень сьогодні не можна прийняти, але навіть і в цих небагатьох випадках шукання Курило були вирішальні для дальшого розвитку української мовознавчої науки. Слушно характеризував Василь Сімович Курило як “одного з найкращих українських лінгвістів новіших часів” (5, 3).

5. ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ УГРУНТУВАННЯ.

Курило не належала до лінгвістів, безтурботних щодо методології своєї науки, до вчених, що покладаються на логіку самих фактів. Вона більше, ніж хто з її сучасників, українських мовознавців, усвідомлювала вагу суворої й послідовної методології. Тому не випадково у всіх її наукових працях вперемішку з посиланнями на славістів ми зустрінемо посилання на теоретичні мовознавчі праці. Імена Ш. Бал-

лі, Я. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра, О. Есперсена, А. Мее, Ж. Вандрієса, Г. Шухардта, а надто фонетиків світового імени (див. далі) раз-у-раз трапляються на сторінках її праць, — явище, що його не знайдемо в такій мірі ні в Ганцова, ні в Сімовича, ні в Бузука, ні в переважної більшості українських славістів того часу. Особливо Гуго, Шухардт був близький Курило своєю увагою до діалектів, своєю теорією безнастанного схрещення мов і говірок. Як і Шухардт, Курило не задовольнялась загальними характеристиками діалектних груп: “Одним із важливих завдань діалектології є вказати як на окремі перехідні явища, так і на групи перехідних говірок, вказати на внутрішній зв'язок між тими групами, які становлять кожна більш-менш об'єднану язикову цілість” (21, 404). З цієї настанови виходячи, Курило, як ми бачили, зуміла провести центром Поділля дуже характеристичну мовну межу, що показала, доки на захід на терені південнозахідних говірок сягали північні впливи. Проте, Курило ніколи не ставала на Шухардтові позиції заперечення внутрішньої закономірності в звуковому розвитку мов. Недурно її головна праця (17) має епіграф з Вандрієса — “Мова складається не з ізольованих фонем, а з ситеми фонем”. Тому в діалектології Курило була противником класифікації говірок способом механічного переліку їх рис: “Явище, характеристичне для одного діалекту, може бути більш чи менш відоме й у межах другого діалекту, де воно не є характеристичне”, — зазначає вона (21, 403). Кінець-кінцем, спроби Курило пов'язати пояснення всіх звукових змін з акцентологічною системою мови є не що інше, як спроба це загальне поняття взаємозв'язку мовних явищ розкрити через конкретні факти фонетичної системи.

Одначе конкретні поштовхи до мовних змін Курило знаходила не в унутрішніх закономірностях самої мови, а в зовнішньо-історичних обставинах. “Кожна фонетична зміна, що її можна визначити як більш-менш загальну язикову тенденцію в певній групі говірок, отже, як тенденцію характеристичну для даної групи говірок, стається наслідком певних історичних подій, певних схрещень. І щоб дорозумітися при-

чин такого роду мовної зміни, щоб визначити відповідне схрещення, треба дошукатися історичних подій, які, будучи зв'язані з групою говірок, де відповідна мовна зміна відбулася, спричинилися до цієї зміни", пише вона (20, 79). Ще більше наголошена ця теза — хоч може почасти й вимущено — в формулюванні: "Як функція соціальна мова й не може мати сталих тенденцій, від соціальних умов незалежних" (23, 233). Не можна не відзначити, що вага внутрішніх закономірностей мовного розвитку тут применшена і щодо причин мовних змін, і особливо щодо їх напрямку, який чей же завжди визначається взаємодією нового фактора з наявними в мові тенденціями. Вага внутрішніх закономірностей мовного розвитку в Курило применшена, а вже рішуче не можна погодитися, що її пояснення стосуються до кожної мовної зміни.

Другою слабою стороною праць Курило було недостатнє використання пам'яток. Хоч вона не раз до них удається (напр., 17, 39; 18, 143; 20, 105), але тільки між іншим, не завжди вдало і завжди не з перших рук. Діалектологічні дані й дані пам'яток не завжди виступали гармонійно в її працях, перші здебільша панували. Та це не було наслідком якоїсь теоретичної принципової настанови, а тільки результатом перебігу біографії Курило, і, якби її науковий розвиток не був силоміць обірваний, то це було б напевно надолужене.

Як розвивалися й поглиблювалися погляди Курило, як багато вона працювала над тим, щоб бути на рівні світової лінгвістики, показує зокрема розвиток її підходу до тієї частини теоретичного мовознавства й лінгвістичної методології, яка їй найбільше цікавила, — я маю на увазі питання фонетики й фонології. Солідна фонетична підготовка виявляється вже в (11). Однак вдосконалення фонетичних спостережень над говіркою тут відбувається тільки в напрямі якнайбільшої концентрації уваги на деталях і відтінках різних індивідуальних вимов, при чому фонематичне не відрізняється від комбінаторного, загальне — від індивідуального, типове від випадкового. Методологічно праця нагадує діалекто-

логічні досліді Оляфа Брока. Тим то мав рацію Синявський, коли писав про цю працю: “Хоч і чимало дає ця розвідка для пізнання північних українських говорів (і білоруських), хоч і як безсумнівно позитивні деякі фонетичні сконстатування в ній, та в цілому звуки трактуються в ній без найменшого розподілу їх на фонемі й відтінки, отже... в основі чисто імпресіоністично й суб’єктивно...”²⁸).

У період, коли Курило писала (17), вона, очевидно, особливо багато працювала над питаннями загальної фонетики. Результатом цього є (14). Щодо діалектології, то Курило тут ще боронить настанову на опис кожного найдрібнішого звукового відтінка, — “в такій мірі, в якій це тільки й може вловили тонке дослідницьке вухо” (14, 533). Поза тим одначе тут уже звучать деякі нові ноти. Ними є оборона типізації звуків і оборона акустичних дослідів.

Курило відкидає чисто фізіологічний характер фонетики, обстоюючи, що фонетика має бути філологічно-лінгвістичною наукою (532). У зв’язку з цим Курило згадує вже про фонемі в розумінні Бодуена де Куртене (535), хоч загалом воліє ще говорити про звук, а не фонему, але “ як суму усіх тих звукових відтінків, що в нашій уяві об’єднана однією психофонетичною одиницею”. Пробиваючися до глибшого розуміння фонемі, Курило в іншому місці висуває — ледве чи доцільне — поняття якоїсь узагальненої артикуляції (546). Кінець-кінцем у її виступі проти чисто артикуляційного опису в фонетиці, за вивчення бодай у принципі акустичної сторони мови всупереч практичній недосконалості його метод тоді, теж, мабуть, проявляється її бажання вийти за межі традиційної фізіології звуків. Варте може уваги, що пізніший розвиток акустичних досліджень за допомогою спектрограм, особливо розвинений у сучасній Америці, potwierдив інтуїтивні передчуття Курило²⁹). Те саме не завжди виразно зформульоване намацання шляху до фонологічної настанови проявилось і в відкиданні спроби Форкгаммера збудувати універсальну, все-світню звукову систему поза межами окремих мов (542).

Те, що радше передчувалося й накреслювалося в (14),

знаходить досить чіткі контури в (23), — звичайно під впливом знайомства з працями попередників і провідників празької фонологічної школи (Є. Поліванов, Н. Яковлев, Р. Якобсон), що їх авторка не раз і цитує в цій статті. Недурно ця стаття незабаром, у роки розгрому української науки в СРСР, дістала не більше, не менше таку характеристику: “Стаття висвітлює матеріял з методологічних позицій суб’єктивного ідеалізму, повторює думки буржуазних мовознавців, еклектично застосовує їх у своєму визначенні... Все це дає підставу уважати, що в даному разі ми маємо очевидний вияв ворожої націоналістичної (! Ю.Ш.) ідеології”³⁰).

В дійсності (23) не виявляла ні суб’єктивного ідеалізму, ні тим більше націоналізму, як не виявляла вона й послідовності в окресленні фонем. На останнє вказував слушно Сімович, який одначе характеризував працю Курило як “грунтовну й точну”³¹). Та не можна цього закидати Курило, коли й сьогодні советське мовознавство блукає між трьома соснами психологічного, соціологічного й чисто лінгвістичного розуміння фонемі й не може вийти на жадну путь³²). В усякому випадку нове й цінне в (23) було вже виразне намагання виплутатися з хащів психологічного розуміння фонемі й зрозуміти її місце в системі мови. Якщо суто лінгвістичні формулювання переплітаються в Курило з соціологічними (напр., на тій самій ст. 218 сказано, що фонема — явище соціальне, а фонологія схарактеризована як наука лінгвістична!), якщо попри критику психологізму часом в основу розуміння фонемі ще кладеться “язикова свідомість” (221), то це пояснюється почасти соціологічними захопленнями акторки перед цим (пор. вище, на ст. 67—68 про причини нових змін), а почасти тиском стилю доби, що намагався всі поняття висловлювати в термінах офіційної соціології. Найважливішим здобутком Курило в цій роботі було одначе твердження про те, що “характеристична ознака кожної фонологічної системи є взаємний стосунок фонем” (224). Ствердити це означало ствердити лінгвістичний характер поняття й його застосування.

З цим зв’язані і інші нотки, що в працях Курило цьо-

го часу зраджують її зацікавленість проблемами молододі тоді фонології. Так у 23, 38 вона вперше стверджує вагу чисто синхронічного підходу до явищ сучасної мови. Цікаві її міркування про мовні жанри, про статистичну методу в лінгвістиці (23, 232).

Однак на цьому етапі особливо цікавих методологічних шукань праця Курило була перервана. Реалізувати ці засади в жадній роботі на конкретні теми Курило вже не могла. Брутальність удару, завданого їй як науковцеві, була прямо пропорційна ступеневі її талановитости й мірі її впливу. Не можна знайти, мабуть, жадного виступу на мовознавчі теми 1933-34 р., де б відповідно не згадувано її ім'я. Ось кілька прикладів, виписаних лише з одного числа журналу "Мовознавство", ч. 1, 1934: "Інститут Мовознавства недостатньо боровся з буржуазним націоналізмом..., не добачив нової прихованої тактики клясового ворога, що проліз до теперішніх і колишніх наукових робітників Інституту (Курило, Шелудько, Трохименко, Драй-Хмара)" (19. Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології); "Виразним представником... контрреволюційної програми української буржуазії в українському мовознавстві є безумовно Курило" (27. Ст. Василевський. Добити ворога); "Теоретично шкідливі настановлення і поради" Курило "охоче підхоплювали націоналістичні елементи" (45. П. Горецький. Націоналістичні перекручення в питаннях українського словотвору): "Праця О. Курило, безперечно, є синтез націоналістичних... правил" (55. Г. Сабалдир. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації), — такі цитати можна продовжувати в безконечність. Чи треба говорити про те, що вони мали не чисто академічний характер, а надто для автора, що вже мав у своїй біографії арешт за "Петлюровщину" в 1921 р.³³). Після цієї кампанії цькування, як завжди в таких випадках, наступило цілковите замовчування. Чи ж дивно, що ім'я й праці Курило ніби не існують в СРСР?

У таких обставинах кінцевим було нагадати про життя й діяльність цього представника іншої нації, що віддав

свою кваліфікацію, досвід, працю, а зрештою й життя українській нації і українській науці. Це треба було зробити, поза тим, не тільки з пошани до постаті Олени Борисівни Курило, а і з уваги на те, що її заслуги в унормуванні української літературної мови — незаперечні й невідгладні, а її праці в українському мовознавстві — це той вихідний пункт, від якого тільки й може далі плідно розвиватися ця наука. Коли советський режим знищив Ганцова як науковця, Курило наче підхопила прапор, що випав був з його рук, і провадила далі почате ним, поки могла. На жаль, цього не сталося з самою Курило. Коли її вибито з лав українських мовознавців, не знайшлося нікого, навіть і поза межами УРСР, хто б продовжив її й Ганцова працю. Становище це не можна вважати за нормальне.

Грудень 1952 — Листопад 1953.

П Р И М І Т К И

1) Академия Наук СССР. Наука и научные работники СССР, VI. Ленинград 1928, ст. 208.

2) Лист проф. Ол. Оглоблина до мене з 27. 12. 1952.

3) Лист д-ра Т. Олесіюка до мене з 20. 1. 1953.

4) Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, I, Київ 1919, ст. LCI.

5) Лист д-ра Т. Олесіюка до мене з 22. 10. 1953. На думку д-ра Олесіюка особливе значення міг мати вплив українських студентських громад у Варшаві, що тоді провадили дуже активну працю і широко залучали до неї і осіб не-українського походження, що багато з них потім стали добрими українськими патріотами.

6) Цитований лист проф. Оглоблина.

7) Берлін 1923, ст. 20, 64.

8) Прага 1925, ст. 9.

9) Київ 1926, ст. 15.

10) Київ 1927, ст. 119.

11) Держплян УСРР. Наукові установи та організації УСРР. Харків 1930, ст. 238.

12) Лист. п. М. Струтинської до мене з 12. 12. 1952.

13) Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 19, ст. 385.

14) У дальшому праці Курило будуть цитовані за числами в списку. Друга цифра позначатиме сторінки. * позначені праці, що я їх не мав у руках, писавши цей нарис.

15) Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, 19, ст. 385.

16) Курило здавалося, що ці дієприкметники в українській мові поширилися під впливом російської мови, бо вона не помітила типової для багатьох слов'янських мов, найменше саме для російської, а чи не найбільше для словацької і української, тенденції зберегти дієприкметники, але в універсальному вживанні, з загальним часом і станом — див. про це Ю. Шепех, *Participium Universale im Slavischen*. Winnipeg, 1953 (*Slavistica*, 16).

17) Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства, 2, 1929.

18) *Das unbetonte ukrainische "e" kein selbständiges Phänomen?* *Slavia*, 14, 1937.

19) Пор. про це Юрій Шерех. *Phonema Errans. Lingua* II, 4. 1950.

20) Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, 4, 334—336; 10, 4; 19, 105.

21) Р. Смаль-Стоцький. Примітивний словотвір. Варшава 1929; O. Horbach. *Argot in Ukraine. Shevchenko Scientific Society. Philological Section. Proceedings, I. New York — Paris 1952.*

22) Розгортання праці в дусі програми Курило привело б на Україні до створення тієї ділянки лінгвістики, що межує з антропологією в широкому розумінні останнього терміну, як це проявилось приміром, у праці A. Sommerfelt. *La langue et la société. Caracteres sociaux d'une langue de type archaïque.* Осло 1938 (про жести тільки скупа згадка на ст. 36) і як це особливо типово для сучасної американської антропології, — пор. *Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics (Memoir 8 of the International Journal of American Linguistics.* Балтімор 1953). Характеристично одначе, що про жести й міміку не можна знайти нічого навіть у такому широкому перекрої сучасної американської антропології, як той, що даний у книзі *Anthropology Today. Prepared under the Chairmanship of. A. L. Kroeber.* Чікаго 1953.

23) Пор. І. Панькевич. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага 1938, ст. 86 і далі.

24) Лист проф. Мазона до мене з 20. 10. 1953. Мєє знав думки Курило з короткого викладу її теорії в (26). Виклад цей постав з особистого знайомства Курило з А. Мазоном і А. Мартелем під час перебування останніх у Києві 1927 р., де їх гостила Українська Академія Наук, як подає проф. Мазон в тому ж листі.

25) А. Бескровный. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса *о* в переходных северно-украинских говорах Воронежской губернии. Сборник статей в честь А. Соболевского. Ленинград 1928; W. Kuraszkiwicz. *Z badań nad gwarami różnospo-małoruskimi.* Rocznik Slawistyczny X, 1931. Пор. вище, стор. 16.

26) Пор. Іпатський літопис під р. 1152, — всупереч запереченням Б. Рибаківа. Проблема образования древне-русской народности в свете трудов И. В. Сталина. Вопросы истории 9, 1952, ст. 52.

27) Y. Serech. *The Problem of Ukrainian-Polish Linguistic Relation from the 10th to the 14th Century. (Slavic)*

Word 8, 4, 1952, p. 346. Дуже важливе виправлення й доповнення слід внести за Z. Stieber. *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Варшава 1952, ст. 40. Факти, що на них указує Штібер, посилюють проповане тут розв'язання проблеми всупереч самому Штіберові, ст. 42.

28) Олекса Синявський. З української діалектології. Про фонетичний принцип у діалектології. Український діалектологічний збірник, 2. Київ 1929, ст. 235.

29) Після першої більшої спроби Martin Joos. *Acoustic Phonetics*. Балтімор 1948 (Language Monograph No. 23), де сам автор дуже обережний, щоб не сказати скептичний до власних можливостей (пор. зокрема стор. 5, 8), див. особливо R. Jakobson, G. M. Fant, M. Halle. *Preliminaries to Speech Analysis*. Massachusetts Institute of Technology, Acoustics Laboratory. Technical Report No. 13, 1952.

30. І. Сунцова. Фонема. *Мовознавство*, 2, 1934, ст. 120.

31) V. Simovuč. *Das unbetonte ukrainische "e" kein selbständiges Phonem?* *Slavia*, 14, 1936-7, с. 529, 526.

32) Пор. С. Шаумян. Проблема фонемы. *Изв. Акад. Наук, СССР, Огл. Литературы и языка*, XI (1952), 4 і дискусію з приводу цієї статті в дальших числах того ж журналу, в "Вопросы языковедения" та ін. органах.

33) К. Туркало. Мої завваги до цінної праці. *Нові дні*, 45. Торонто 1953, ст. 26.

З М І С Т

Від автора	стор. 5
------------------	---------

1. Всеволод Ганцов

1. Ганцов і Академічний словник	9
2. Наукова продукція і обставини життя	11
3. Над збляклими літерами	16
4. Від козелецьких говірок до генези української мови	18
5. Методологічні засади	28
Примітки	34

2. Олена Курило

1. Крихти біографії. Бібліографія	39
2. Курило й нормалізація української літературної мови	44
3. Курило і українська описова діалектологія	52
4. Курило і історія української мови	58
5. Теоретично-методологічне уgruntування	68
Примітки	75

Проситься виправити на стор. 4.

надруковано:
в Торонті,
за допомогою

треба:
в Торонті
за допомогою